

XIINXALA AFOOLA SEENAA HAAJI AADAM SAADDOO
IBSAN

GANZABEE KADIIR BIIFTUU

YUUNIVARSITI ADDIS ABABAA KOLLEEJJJII
NAMMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMMIIFI IMUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII

HAGAYYA 2009/ 2017

FINFINNEE

**XIINXALA AFOOLA SEENAA HAAJI AADAM SAADDOO
IBSAN**

GANZABEE KADIIR BIIFTUU

GORSAAN: Dr.XILAHUUN TALIILAA

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)

**AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN
GAMIISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSITI ADDIS ABABA KOLLEEJJII
NAMMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII**

HAGAYYA 2009/ 2017

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu
Barsiisuun Guuttachuuf, Ganzabee Kadiir Mata-Duree: Xiinxala Afoola Seenaa Haaji
Aadam Saaddoo Jedhuun Qophaa'e Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitiin Kaa'e Guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Ittigaafatamaa Muummee ykn Qindeessaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axereera

Qorannoon kun mataduree “xiinxala afoola seenaa Haaji Adam Saaddoo ibsan” irratti kan adeemsifameedha. Ka’uumsi qorannoo kanaas seenaan Haaji Adam seenaa ummata Oromoo biratti jaalatamu ta’uuyyuu kanaan dura bifa mata duree kanaatiin qoratamee wanti barreeffame dhabamuudha. Kana malees yeroo baay’ee manguddoonni jechootaafi gochoota gootumma Haaji Adam ibsan yoo dubbatan dhagahuun, dhimmi kanas qorannoon mirkaneessuuf. Akkasumas suuraa gootoota Baalee waajjirri aadaafi turiizimii godinichaa poostaraan maxxansiise, mana namoota dhuunfaa hedduu keessa mul’achuun jaalalaafi dheebuu ummanni seenaaf qabu namatti mul’isa. Kana hubachuun afoola seenaa Haaji Adam Saaddoo ibsan gadifageenyaan qorachuun namoota seenaa isaanii kana baruu barbaadaniif barreeffamaan qindeessuudhaf. Haaluma kanaan kaayyoon qorannoo kana afoola seenaa Haaji Adam Saaddoo ibsan xiinxaluudha. Mala qorannoo ibsaatti fayyadamuun ragaalee manguddoota seenaa Haaji Adam beekaniifi sakata’a dokomeiiti madda godhachuun mala iddattoo akkayoofi darbadabarsaati iddattoon filatamee jira. Meeshaaleen funaansa ragaa qorannoo kana maddoota armaan olii irra afgaaffiin manguddoota kudhan, marii garee xiyyeeffataan manguddoota jahafi sakata’a dokomentiitin ragaaleen gahaan sassaabamee jira. Ragaan bifa kanaan sassaabames mala qacceessa ragaa akkamtaatiin qacceeffamanii yaannis itti kennamee jira. Kunis ragaaleen bifa mammaksaafi afseenaatiin argaman ergaa waliitti dhiyaatu waan qabaniif ergaa isaanii walsimsiisuun walkeessatti xiinxallamanii jiru. Kana malees afwalaloowwan yoomessa, yeedaloofi qaama dhihaatuun bu’uureffachuun adda addatti qaacceffamanii yaannis itti kennamee jira. Bu’uuruma kanan qabxiileen ijoon qorannoo kana bira gahame, gosoota afoolaa seenaan Haaji Adam Saaddoo ittiin ibsaman, kan akka afseenaa mammaksaa, siba ashoo ashilaa, faaruu baaroofi faaruu boo’ichaatiin akka ta’eedha. Dhimmoonni afoolli kun dabarsan gootummaa, gamnummaa, tokkummaa, jaalala, jibba, sodaa, tuffii, qeequu, komii, gootota ittinonachiisuuf, luyna ittiin xiiqeessuuf gantuu ittiin qeequufi k.k.fakkaatuudha. yoomessa dhimmoonni kun keessatti darbuu walgayii irratti jaarsummaa keessatti, cidharratti iddoo hojii adda addaatti, iddoo amantii, mana booyaafi iddoo awwalchaatti akka ta’aniidha. wantoota jijjiiramaafi ittifuinsaa afoola kanaaf gufuu ta’an kan akka amantii, siyaasa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuu akka ta’an qorannoo kanaan bira gahamee jira.

Galata

Hunda dura hojii qorannoo kana keessatti adda durummaadhaan, nuffii tokko malee, waraqaa qorannoo kana, tokkoo tokkoon jalqabaa hanga dhumaatti ilaaluun deeggarsa ogummaa isaanii naaf laachuun kan karaa irra na buusan Dr.Xilahuun Taliila baay'een isaan galateeffadha.

Akkasumas galma ga'iinsa qorannoo kootiif yaadaan, maallaqaafi yeroo isaa naaf laachuun odeefannoo ana waliin funaanaa kan ture abbaa warraa koo barsiisaa Jamaal Qaasim galanni kee hinbadin. Dabalatan odeef- kennitoota galma gahiinsa qorannoo kanaaf gumaachi keessan olaanaa waan ta'eef galanni keessan dachaa haata'u.

Akkasumas, hiriya too Gillee Kormee fi dargaggoo Gabruu Kormee yaadaan na wajjiin dhiphachaa haala naaf mijeessaa kan na deeggara turtan galatooma, umriin keessan haa dheeratu. Kana malees hojjattoota Waajjira Aadaafi Turizimii Godina Baaleefi Waajjira Barnoota Aanaa Goobba kallattiifi alkallattiin gargarsa naaf gootaniif galanni keessan dachaa haata'u. Walumaagalatti namoota dhuunfaafi waajjiraalee garagaraafi hiriyyoota mana barumsaa koo gargaarsa yaadaafi ogummaa naaf taasistan hundumtuu galata guddaa nabiraa qabdu.

Bafata

Qabiyyee	Fuula
Axereera.....	i
Galata	ii
Bafata	iii
Hiika Jechootaa.....	vi
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1. Seenduubee Qorannichaa	1
1.1.1. Hundee Hidda Dhaloota Haajii Aadaam Saaddoo	2
1.1.2. Haala Waliigalaa Godina Baalee	5
1.2 Ka'umsa Qorannichaa.....	8
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	9
1.3.1. Kaayyoo Gooroo.....	9
1.3.2. Kaayyoo Gooree	10
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	10
1.5. Daangaa Qorannicha	10
1.6. Hanqina Qorannichaa	11
1.7. Qindaa' ina Qorannichaa.....	11
1.8 Muuxannoo Aloolaa.....	12
Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu	14
2.1. Maalummaa Fookloorii	14
2.2. Faayidaa Fookloorii.....	14
2.3. Gosoota fookloorii.....	15
2.4. Afoola	15
2.5. Faayidaa Afoolaa	16
2.6. Amaloota Afoolaa.....	17
2.7. Gosoota Afoolaa.....	17
2.7.1. Mammaaksa.....	18
2.7.1.1. Qoqqoodinsa Mammaaksaa.....	18

2.7.1.2. Qabiyyee Mammaksaa	19
2.7.2.1. Akaakuwwan Afseenaa	20
2.7.2.2. Afseenaafi Hawaasa	21
2.7.2.3. Faayidaa Afseenaa.....	22
2.7.3. Afwalaloo	23
2.7.4. Sirbaa	23
2.7.5. Faaruu	23
2.7.5.1. Faayidaa Faaruu.....	24
2.7.5.2. Gosoota Faaruu.....	25
2.8. Yoomeessa Gootni ittii Faarfamu.....	28
2.9. Wantoota Afoola irratti Dhiibbaa Geessisan.....	29
2.9.1. Dhiibba Gama Amantaa	29
2.9.2. Dhiibbaa gama Siyaasaa.....	29
2.10. Maalummaa Seenaa Jireenyaa.....	30
2.10.1. Gosoota Seenaa Jireenyaa	30
2.10.2. Faayidaa Seenaa Jireenyaa	31
2.10.3. Akkaataa Seenaan Jireenyaa Itii Katabamu	31
2.11. Qorannoowwan Hojii kanaan Walitti Dhiyaatan	32
Boqonnaa Sadii: Mala Qorannoo.....	34
3.1 Waliigala Mala Qoranniichaa.....	34
3.2 Filannaa Iddoo Qorannichaa	34
3.3 Mala Filannaa Iddattoofi Hirmaattoota Qorannichaa.....	35
3.4 Maloota Odeeffannoon Ittin Funaanamu	35
3.4.1 Af-gaaffi	35
3.4.2. Marii Garee Xiyyeeffataa	36
3.4.3.Sakatta’a Dokomentii	37
3.5 Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaaname	37
3.6 Malleen Qacceessa Ragaalee.....	37

Boqonna Afur: Xinxalaafi Hiika Ragaalee	39
4.1 Xinxala Ragaalee Funaanaman	39
4.1.1 Seengulummoo Haaji Aadaam Saaddoo	39
4.1.3.2. Afwalaloowwan Seenaa Gooticha Ibsan	70
4.1.4. Dhimmoota Afoolli Seenaa Haaji Aadam Saaddoo Ibsan.....	81
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaaboo.....	85
5.1 Cuunfaa	85
5.2 Argannoo	86
5.3 Yaboo	87
Wabiiwwan	89
Dabaleewwan	

Hiika Jechootaa

Jechoonni yookiin gaaleewwan armaan gaditti tarreeffaman qorannoo kana keessatti bakka garagaraa galanii jiru. Isaanis nama qorannoo kana dubbisutti gufuu akka hintaaneef hiika isaan naannoo qorannoon kun itti gaggeeffameetti qabaniin kan kennameedha.

Aadaa xaabbooo -----	aadaa ganamaa(original living culture)
Adawii-----	diina
Addaan fooya -----	addaan baasa
Affaaroo-----	rifeensa areedaa
Ashoo-ashilaa -----	sirba dubartoonni mana cidhaatti sirban.
Burattoo -----	nyaata aadaa Baalee kan dhadhaafi bachoo irra hojjatamu
Baadduu -----	aanaan dhadhaan keessa bahe
Dabaree -----	ulfa
Daarara-----	maqaa gosaati
Dunbulloo -----	qawwee
Faaruu baaroo -----	faaruu sheek Huseen Baalee ittiin farfamu.
Fishee -----	sirba dargagoonniifi shamarran yeroo sooma hiikkaa sirbamu.
Haxii -----	nama makaa gosa biraa hinqabne kan gosa san irra ta'e
Ilmii-----	kitaaba beekkunsaa (knowledge book) kan hordoftoota amantii Musilima
Konfii -----	qabrii,awwaala
Kotoo-----	maqaa gaaraati
Magiyyoo -----	maqaa lagaati
Mooyyeezari -----	qawwee
Nyaapha -----	alagaa
Ra'iiza -----	mooti
Shugugi -----	sodaa,irifaatuu
Togoogoo -----	qamboo, meesgaa faltii looniirra hojjatamee midhaan ittibuufamu.
Waliyyooma -----	beekkumsa falasama
Xaarii -----	ifajee
Zalimtoota -----	nama karaa maleen haqa nama saamu, mirga nama sarbu

Boqonnaa Tokko: Seensa

Qorannoon kun xiinxala afoola seenaa Haaji Adam Saaddoo ibsan jedhu irratti kan xiyyeeffateedha. Bu'uuruma kanaan boqonnaa jalqabaa kana keessti qabxiilee akka: seena duubee, ka'umsa, kaayyoo, faayidaa, daangaafi hanqina qorannichi irratti adeemsifame tartiibaan kan dhiyeesseedha.

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Oral traditions had a part to play in the reconstruction of the past. The importance of this part varies according to place and time. It is a part similar to that played by written sources because both are messages from the past to the present, and messages are key elements in historical reconstruction. When writing fails tradition comes on stage. This is wrong wherever oral traditions are extant they remain an indispensable source for reconstruction. They correct other perspectives just as much as perspectives correct it.

BATO, (1998:xxv). Barreeffama kanara wanti hubatamu, ragaaleen afoolaan argaman akkuma ragaalee barreeffamaa ergaa akka dabarsaniifi ijaarsa seenaa darbee keessatti seenaa barreeffamaan jiru waliin akka ragaaleetti yoo xiinxalaman gahee walqixa ta'e akka qabaniifi seenaa dogoggoraan barreeffame sirressuu akka danda'aniif ofis ittiin sirreffamuu akka qaban hubanna.

Kanaaf, afoolli gosa ogbarruu ta'ee aadaa, duudhaa, seenaafi eenyummaa dhaloota darbee himamsa afaaniitiin dhalootaa dhalootaatti kan daddabarsuudha. Kana ilaalchisee Geetaachoon (2004:141) akkas jedha "Afoolli hojii huccuu miidhaginaa uffatee, jireenyaafi miidhagina walitti qindeessee afaaniiffaan dhalootarraa dhalootatti dabarsa". Kanaafuu, aadaafi seenaa saba tokko, sadarkaa guddina hawaasichi irra turee, sadarkaa guddinaafi bal'ina afaanii kan calaqqisuudha. Jeechootaa dhaga'uufi dubbachuuf nama gammachiisaniin midhagsee kan dhiyeessuudha. Haaluma walfakkaatuun Jaarraa W.Bfi W.B. Yaadatun (2000:157) faaydaa afoolli hawaasaf qabu yoo ibsan akkas jedhu "Amantiin hawaasa tokkoo, qaroominni, dhiphinni abdiin, hawwiin, gammachuu, gaddiifi haalli jireenya isaan hundi ogfaan isaanii keessatti mul'ata" jechuun ibsanii jiru.

Sabni Oromoos hawwiisaa, abdiisaa quuqasaa, gammachuu, gadda, fedhii, ilaalcha, jaalala, jibba, sodaa, argachuu, dhabuufi kan kana fakkaatan afoola isaatiin ibsachaa akka

turan muuxannoo jireenna isaanii irra baruun nidanda'ama. Kun hawaasni Oromoo afaan dubbbitiin seenaafi sona aadaa isaa kan ittiin dhaloota dhalootaatti dabarsuun afoolaani. Seenaa sonni afoolli Oromoo dhalootaa dhalootatti dadabarsu hedduu keessaa seenaan gootota Oromoo isa tokko. Gootoonni Oromoo qabsoo diddaa gabrummaafi abbaa biyyuummaa isaanii mirkaneesuuf yeroo adda addaa Oromiyaa bakka adda addarratti qabsoo gaggeessaa akka turan raga afoolaa tokko tokkorra hubachuun nidanda'ama.

Seenaa gootoonni keenna godhaniifi jedhaan akka hinbanneefi hindagatamne hanbaa manguddoota muraasa lubbuun jiraniitti fayyadamuun hanga argame qindeessuun walbarsiisuufi walii dabarsuu dhabuun daaraa ibidda irraa dhalate nu taasiisa. Seenaan gootota Oromoo baarreeffamee olkaa'amuu dhabuun isaa waa'ee gootota keenna kana ifatti dubbannee ibsuuf rakkisaa ta'ee jira. Kanaaf madda rakkoo keenyaa har'aa furuuf seenaa goototiin keenna dabarsan qorannee barreessuu qabna. Akkuma mammaksi Oromoo "Guutuu jige haguma hafe olqabanii" jedhu. Dhiphinniifi bal'inni isaan keessa darbanii as gahan yoo beekine qofa kan boruu yaaduufi tilmaamuu dandeenya. Akkuma mammakis Oromoo "Namni kan dabree hinbeekne kan dhufus hinbeekuu" jedhu seenaa isaan kana qorachuun akka seenaa ummata Oromoo qorachuuti. Seenaan gootota Oromoo calanqee seenaa ummata Oromoo keessa tokko waan ta'eef. Kanaaf, seenaa abbootiifi gootinni keennaa jedhaniifi godhan qorannee dhaloota itti aanuuf dabarsuun dirqaama ilmuumaafi sabuummaa qabna. Haaluuma kanaan qorattuun qorannoo kanaas, sababoota hanqina adda addaarra kan ka'e seenaa gootota Oromoo hunda qorachuun waan ulfaatuuf, qorannoon kun mata duree xiinxala afoola seenaa Haajii Aadaam Saaddoo ibsan jedhu qofa irratti kan xiyyeeffateedha.

1.1.1. Hundee Hidda Dhaloota Haajii Aadaam Saaddoo

Haajii Aadaam Saaddoo Oromoodha. Oromoon saba guddaa heeraafi seeraa sirna bulchiinsa ofiirratti hundaa'uun, caasiffama waliin jireenna ummata adda ta'e tumaalee horteen sanyiiwwan isaa bakkeewwan jirataan hundaatti ittiin waltoo'atan, walbeekuun, walgargaaran bifa adda ta'e qabuudha. Caaseeffamni ummatichi bakka jiraatu hundaatti ittiin walbeeku kan hundee hiidda dhaloota gosootaa irratti hundaa'ee konfedereeshinii Bariifi Boorooti (Booranaafi Baarentoo) jedhamaan yoo ta'u, konfedereeshiniin Booroo kuniis federeeshinoota gosoota gurguuddoo ummaata Oromoo: Booranaa, Maccaa,

Tuulamaafi Gujii ammata. Akkasuumas, konfedereeshiniin Bari (Baarentoo) feedereshinoota gosoota ummata Oromoo gurguuddoo: Humbannaa, Karrayyuu, Marawwaafi Arse ammata.

Gosoota ummata Oromoo konfedereeshinii Bari (Barento) jedhamu jalatti ammataman keessaa tokko, ummata Arsiti. Haala kanaan hundeen hidda dhalootaan sanyiin Haaji Aadam Saaddoo kan dagaage gosa ummaata Oromoo Arsii Shanaan ilmaan Sikkoo keessaa tokko kan ta'e gosa Jaawwii irraa ta'uun caaseeffama gosaa jiruurraa mirkanaa'e

Gostii maan'ee hidda dhaloota sanyii ilmaan Oromoo Oromuummaan isaanii itti mirkanaa'uudha. Gostii eennumeessa Oromtichaati. Kanaafuu ummanni Oromoo hormaata shanee isaan irraa kan ka'e caaseeffama gosoota sadarkaalee adda addaa uummatee naannolee biyya isaa keessa faca'ee jiraata. Bakka jiraatu hundaatti amantaa waaqa tokkichaa dhugoomsuun heeraafi seerri bulee walbulchuun Sirna Gadaati. Caasaan Sirna bulchiinsa Gadaatiis: Abbaa Gadaa, shanee isaa raabaa-doorii, hayyoota adda addaa, akkasuumas sadarkaa bulchiinsaa naannoleefi gosatti bokkuu qabu. Gosti ummaata Oromoo ilmaan Arsii Sikkoo irraa dagaagaan keessaa hortee ilmaan Jaawwii kan taate gosti Daararaa, Haajii Aadam Saaddoo keessaa argamaan bokkuu ofii qabaachuu turte. Daararri maqaa gosaati. Gosti Daararaa Baalee aanaalee hedduu keessa jirti.

- Daararrii-Maagiidaa aanaa Goobbaatti argamti,
- Daararrii-Caacireefi Miciree, aanaa Sinaanaa,
- Daararrii-Halfaqaafi aanaa Gaasaraa
- Daararrii-Kadaroo aanaa Gololchaa
- Daararrii-Abbakaraa aanaa Dinshoofi Sinaanaa
- Daararrii-Sooqidoofi Shalleta Aanaa Kokoosa keessaatti argaman.
- Daararri Maagidaa hangafa gosoota Daarara hundaati. Daararri Maagidaa keessaa warri Saaddoo Sheekkaa hangafa gosaati. Daarara Maagidaa, Daarara Banjii Cule ykn Daarara Saaddoo Sheekkaa jedhamee waamama.

Hangafni gosaa bokkuudha. Bokkuu ta'uuf garuu gosaaf Haxii ta'uun barbaachiisaa dha. Haxiin nama makaa biraa hin qabne gosa saniirraa ta'e qofa. Namni seeraa aadaa

Oromootiin gosti guuddifaatte meedhichaan maxxanfate haxxuummaan hinkeennaamuuf. Kaanaafuu, Saaddoo Sheekaa gosa Daararaatiif hangafas, haxiidhaas. Waan kana ta'eef sirni bulchiinsaa ummataa harka isaa ture. Kanaan alas Saaddoo Sheekaa nama beekaa, hayyuu dheeraa, goota, hojjataa, arjaa namaa dhuugaa ta'uun beekkameefi jaalatamaa ture. Saaddoo Sheekkaa hayyuu dheeraa ta'uu isaanitiin murtiin gosaa, ka lagaafi naannoo isarratti qabatamtii, isaan murtiinis muramti. Gandi Saaddoo Sheekkaa akka dhaddachaa murtii yaa'iin manguddootaa irraa hinqoorre hayyuu seera muruufi seeraas tumuu ta'uu himan manguddoo naannoo turan. Goota ta'uu isaa haadha ilmaan isaa, haadha Haaji Aadaam Haliimaa /Bir'o/Fatoo Waaqoo kan fuudhan, lola irraatti hirmaatan hundaa gootummaafi injiifannoon waan xumuuraaniif Fatoo Waaqoo Bokkuun Harsadi intala isaa Haliimaan akka fuudhu kan kenneef ta'uu, Haaji Ibraahim Fatoo waaqoofi namoonni birootis raga bahan.

Saaddoon nama haqaafi dhuugaa ta'uu isaa maanguddoonni kan mirkaneessaniin “dhugaan otoo dhaabatte kan deemtu taate dhugaan sun Saaddoo Sheekkaati “ jedhu. Saaddoon hojjataa cimaa ta'uu oorruleen Saaddoon qotaa ture dhalootaafi dabraa ammaa ammaa geette ragaadha. Arjooma isaani ummanni naannoo bishaan yaa'utti fakkeessan “Arjoomni Saaddoo Laga Yaa'u” jedhan. Ummata biratti jaalatama ta'uu isaa gaafa Saaddoon dhibee du'aniin dhukkubsatan maanguddoonni gosaa qaamni Saaddoo dhukkubsatee siree irraa hinciisin, qaama keenna irra haa ciisu jechuun dabare dabareedhaan qabanii ofirraa ciibsaa akka turan himama.

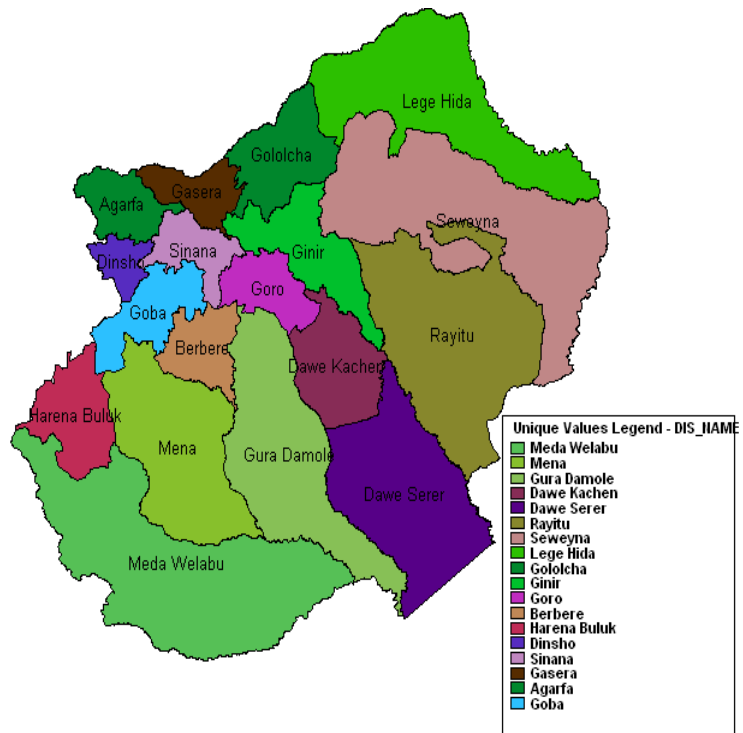
Saaddoon sona namummaa hundaa qabaachuu turus, akka manguddoonni Oromoo bara Isaanii ilmaan baay'ee hinhorre. Dhiira sadihiifi dubartii sadi qofa Rabbin kenne. Ilma hangafa Saaddoon argate Aliyyi jedhama. San booda Saaddoonis abbaa Aliyyii jedhamee waamamuu eegale. Aliyyii guddaatee Saaddoon ija irra buuse abdii irra kaahee bakka eegaa jirutti jalaa du'e. Duuti isaatis abbaa guuddaa gaaddisiistee. Haawasni naannootis wajjiin gaddee bakka hundaatti Rabbi Ilmaan biraa bakka buusee qalbii isaa akka qabbaneessuf kadhataaf akka turan himama. Kun osoo kanaan jiru namni bara dheeraa irraa eegalee Waliyyoomaan, beekomsaafi falaasamumman biyya keessatti hanga ammatti beekaman Sayyid Haaji Alii Walee jedhaman gara ganda Saaddoo keessummummaaf otoo deeman Saaddoo hojii qonnaa irra jiru oorruu keessatti itti

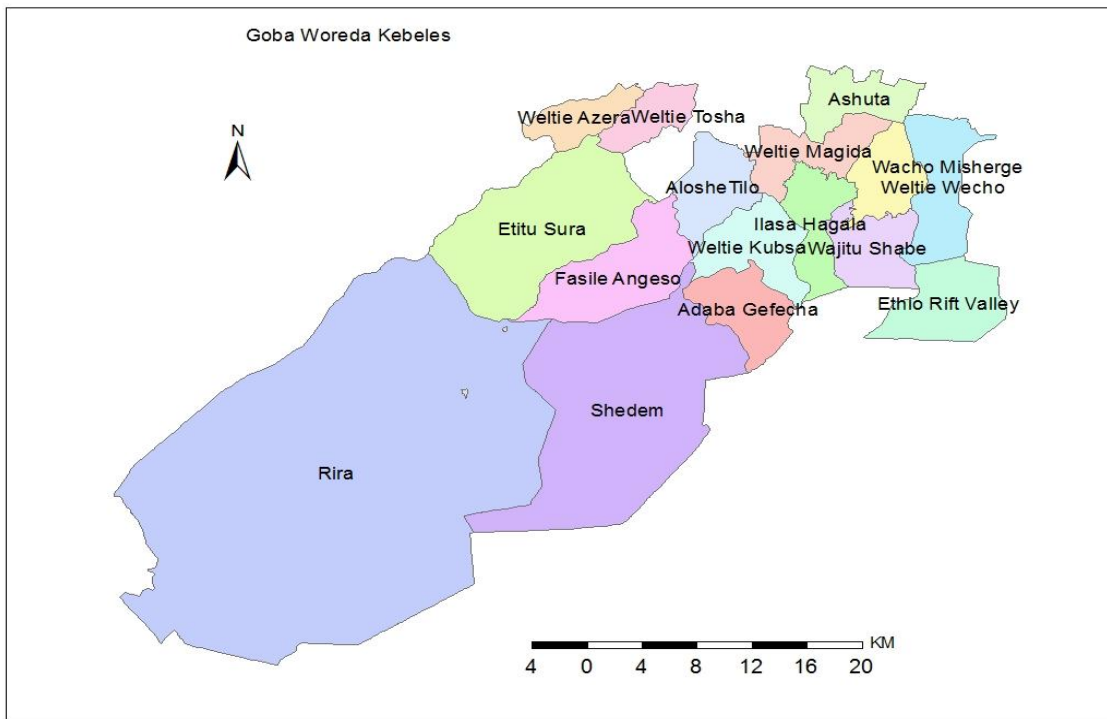
dhufan. Saaddoonis dhufaatii isaanitti gammadee gara qe'eetti otoo deemu karaan gara dallawaa ittiin seenaniin irraa fagaate. Saaddoon keessummaa jajjaba san dafanii manaan galuuf malatan. Malli dallawa diiganii karra biraa baasuu qofa. Sayyid Haaji Aliinis gammachuu isa kana arganii ilmiis irra du'uu waan beekaniif “Rabbiin ilma waan hundaa diigu homaanu hin moo’atamne, homaa dura hin dhaabanne, onnee leencaa qabuufi maqaa kiyya dhaalu siif haa kennu” jedhaniin jedhama. Eebba woliyyii beekamaa kanaatiin booda ilmi seenaa Oromoo keessatti bakka guddaa qabu, Ka sodaatamuu malee hoomaa hinsodaanne, ka homaafu otoo hinguuxahiin jiraatan ka homaa fuula dura isaani dura hin dhaabanne dhalate. Haaji Aadam Saaddoo turan. Haaji Aadamitti aanee Maammatu dhalate. Muusaa Haaji Aadam Saaddoo (2006:4-6)

1.1.2. Haala Waliigalaa Godina Baalee

Godina Baalee

BiirrooAadaafi Turiiziimii Godina Baaleeti Guyyaa 5/7/2009 Obboo Amaan Nashaara

Godinnii Baalee Godinoota Oromiyaa Keessaatti argaman 17 keessaa ishee tokkoodha. Godinnii Baalee handhura Oromiyaa Finfinnee irraa gara kibba bahatti kan argamtu yemmuu taatu baldhina lafa Oromiyaan qabdu keessa %17 kan uwwisuudha. Magaalaan guddittii Godinichaa Roobee yoo taatu Finfinnee irra fageenya km 430 irraatti argamti. Godinnii Baalee Aanota baadiyaa18fi Bulchiinsa Magaala addaa 3 qabdi.Kanneen keessaa aanonni: Aagarfaa, Sinaanaa, Gaasara, Goobbaafi Diinshoo baddaa, aanonni: Gololchaa, Gindhiir, Gooroofi Barbaaree baddaa daree yoo ta'an, aanonni: Lagaa Hidhaa, sawweenaa, Raayituu, Gurraa dhaamolee, Dalloo manna, Haraanna Bulluqifi Maddaa Walaabuu gammoojjiidha.

Balinni Godinnichaa iskuweer kilomeetirii 66,032.52 yoo tahu, haala teessuma lafaatiin kaabaan laatitudii $5^{\circ}22'-8^{\circ}8'$ fi bahaan longitude $38^{\circ}52'-42^{\circ}4'$ giddutti argamti. Bal'ina lafaa tuqame Keessaa badheen % 55.89, bu'aa bahiin %30.75, Suluulli % 0.41, Tulluun%12.94 yoo ta'u olka'iinsi lafa garbarraa (seal level) m300 hanga m4377 ta'a.

Haala qilleensaa ilaalchisee waggaatti mm400-mm2500 yoo tahu, hoo'innii qilleensa (temperature) gadi-aanaan 3.5 c⁰ fi ol'aanaan 32 c⁰ taha. Haala qilleensa godinichaa kana keessaa %0.04 baddaa dilaalla'aa %14.93 baddaa %21.5 baddadareefi %63.53 gammoojjiidha.

Daangeessitoota Godinichaa ilaalchisee karaa kaabaatiin Godina Arsiifi Harargee Lixaa Kaabaan Godina Gujiifi Naannoo sumaaalee Bahaan Godinaa Harargee bahaafi Naannoo sumaaalee, Lixaan godina Arsii Lixaafi Godinaa Gujiiti.

Baayinnii ummaata godiniicha Baadiyaa dhiira 670,293 dubartiin 645,921, walittii 1,316,214 fi Magaalaan dhiira 93,849 dub 92,286 walittii 186,135 waluma galaatti baayinnii dhiira 764,142 dub 738,207 walitti 1,502,349 qabdi.

Haala sabummaa yoo ilaalu: Oromoon %88.9, Amaarri %7.6 fi kan biro %3.5 ta'a.

Amantiidhaan: Isilaamni (Musliimni) %76.7, Ortodoksiin %19.02, Pirotestaantiin %1.15, Kaatolikiin %1.15, Waaqeffatan %2.77, kan biro %0.22 ta'a.

Haalli jireenya ummaata: qonnaan bulaan %87.98, Horsiise bulaan %5, Daldalaan %3.2, Hojjataan Mootummaa %4, kan biro %2.

Diinagdee Godinichaa: hanga bara 1999tti Godinicha lafa waliigalaa qonnaaf oole hektaara 5,341,148 keessaa lafa qonnaan bulaaf oolee hektara 503,393.52, lafa qonna Mootummaaf oole hektaara 22,251.58, lafa qonnaa invastarootaaf oole hek.63,348,802 akkasumas, lafa margaaf oole hek.2,639,481.06, lafa qonnaaf ooluu hindandeenye hek.321,060,28, lafa laggeewwanii fi paarkiin qabame hek.323,765, qabdi. Godinicha keessaatti midhaan, kuduraa, muduraafi ashaakiltiin gosa kamiyyuu biqiluu ni danda'a. Aanaalee baddaa keessaatti midhaan biqiluu danda'an kanneen akka: Qamadii, Garbuu, Boqqooloo, Hayisaa, Xaafii, Baaqelaa, Misra, Talbaa, Nuugii, kaaroti, raafuufi kan kanaa fakkaatu yoo ta'an aanaalee baddadaree keessaatti gosa midhaanii gubbaatti tuqaman dabalatee: Shumburaa, Absuudaa, Talbaa, Buna, Jimaa, Barbaree, Burtukaana, Loomii, Muuza, Abuukaado, Maangoo, Pappaayaa, Gishxaa, Zeeyituunaafi kan kanaa fakkaatu, akkasumas aanaalee gammoojjii keessaatti immoo: Shankoora, qobboo, mangoo, salixa, ocholoniifi, kan kanaa fakkaatu biqiluu nidanda'u. Kana malees godinichii loon maalaa, Farda, Harree, Gaala, Hoolaafi Re'ee bal'inaan horsiisuun beekama.

Qabeenya Godinichaa: Godinni Baalee qabeenyawwan Nam-tolcheefi uumamaa kan akka biyyaattifi Afrikaattis beekkamoo ta'an kan akka Gamoo Dirree SheekHuseen, Holqa Soof-Umar, Iddoo seenaa Maddaa Walaabuufi, Paarkii biyyooleessa Gaarreen Baalee, isaan Beekkamoo yoo ta'an, Holqa Nuure Dalloo, Hambaawwaan Soof-Umar Hammarraafi Sayyiida Haajii Alii Walee, Odaa Roobaa isaan gurguuddoo qoraannoon irraatti taasifamee beekkumsaa argaachuuf deemaaniidha. Kanaamalees aadaawwaan Xaabboofi sirnoonni uummaata godiniichaa (Original living culture and customs) Teessuma lafa bu'aa bayii miidhagaa (landscape), laggeeniifi haroowwan waggaa guutuu yaa'aan heddu qabdi.

Biiroo Aadaafi Turiiziimii Godina Baaleeti Guyyaa 5/7/2009 Obboo Amaan Nashaatiin

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Georgesfi Jones (1995:314) kallattii bu'aa afoolli tokko hawaasaaf qabuun yoo ibsaan: *"Through folklore people can educate or acculturat each other; perpetuate, challenge or modify a group social norms and values, inform others about the basis for or nature of their culture, reveal or display their identity, traditionality, knowledge or competence and entertain or be entertained"* jedhu. Kuniis afoolli hawaasa tokkkoo keessatti kallatti hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Afoolaa gargaaramee hawaasni walbarsiisa, dudhaa hawaasa toora qabsiisa, fooyyeessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksiifata, ittiin bashannanan, walbashannansiisan. Hawaasni bifa ammayoomeen har'a seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchu kanaaf dhakaa bu'uuraa kan tahe, bekumsa afoola irra dhabbateeti. Har'as duukaa jira; boorus biraa hinhafu. Bifuma walfakkaatuun hayyoonni kunniin (fuula:170), irratti itti dabaluuudhaan faayidaa afoolaa, *"...it is the case that in folklore implicit world views principles and themes are made explicit,"* jedhu. Kunis, afoolli hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadani otoo homa hindhoksiin akka ifa baasuu agarsiisa; kana jechuun afoolli daawitii hawaasni tokko ittiin ilaalamu akka tahe agarsiisa.

Haaluuma kanaan wantoonni afoolli nuutti mul'iisu keessaa tokko seenaa nama dhuunfaa yookiin kan hawaasa tokkooti. Oromiyaa keessattiis namoonni seenaan bifa gara garaatiin yaadatu heddutuu jiru. Isaan keessaas seenaa gootoota Oromooti. Seenaa gootoota Oromiyaa hunda qorataniis teessisuun yoo danda'ameeyyuu, ammaaf hanqiiina

yeroofi leecalloo adda addaa irraa kan ka'e afoolaa seenaa Haajii Aadaam Saaddoo ibsan xinxaluu qofa irraatti xiyyffaata.

Sababoonni mataduree kanarratti qorachuuf qorattuu qorannoo kanaa kakaase muraasni: seenaan Haajii Aadaam Saaddoo kan ummata Oromoo biratti jaalatamu ta'uuyyuu bifa mata duree kanaatiin kanaan dura qoratamee waan barreeffame dhabuudha. Akkasumas yeroo baay'ee manguddoonnii garagaraa jechootaafi gochoota gootummaa, arjuummaa, rabbooma, jaalalaafi kabaja Haaji Aadam aadaafi saba Oromootiif qaban bakka gragaraatti nidubbatama. Isa kana qorannoon mirkaneessuun dhalootaaf barreeffamaan qindeessuudhaf. Kana malees suuraa gootoota Baalee poostaraan Waajjiirri Aadaafi Turiiziimii Godiina Baalee maxxansee, mana namoota hedduu keessatti mula'chuun fedhii, jaalalaafi dheebuu ummaanni seenaaf qabu nama hubachisa kanaaf afoola seenaa Haajii Aadaam Saaddoo ibsan gadifageenyaan qorachuun ilmaan Oromootiifi namoota seenaa isaanii kana baruuf dheebuu qaban hubachiisuun dhaloota itti aanuuf barreeffamaan qindeessuun dabarsuudha. Kanaaf, sababoonni kun qorattuu kanaaf ka'uumsa yaada qorannoo ta'ee qorannoo kana keessaatti gaaffiiwwan bu'uuraa armaan gadii deebiisuuf yaalii gootee jirti. Gaaffiiwwan kunneenis:

- Afoollii seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan bifawwan akkamiitiin dhihaatuu?
- Afoollii seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan dhimmoota akkamii dabarsuu?
- Afoollii seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan yoomessa akkamii keessatti dhihaataa?
- Sababoonni aadaan afoollii seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan akka hinfooyyofneefi dhaloota dhufu hindhaqqabne taasisan maal fa'i?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kana afoola seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan xiinxalludha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

- Gosootaa afoolaa seenaan Haaji Aadam Saaddoo ittiin ibsamuu addaan baasuu.
- Dhimmota afoolli seenaan Haaji Aadam Saaddoo dabarsan ibsuu.
- Yoomeessa dhimmoonni afoolli seenaan Haaji Aadam Saaddoo ibsan ittiin dhiyaatun tarreessuu.
- Wantoota ijjiramaafi ittifuufinsa afoola seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsaniif gufuu ta'an addaan baasuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaamolee adda addaaf akka fayyadu amanama. Isaan keessaa muraasni: namoota afoola seenaa gooticha Oromoo Haaji Aadam Saaddoo baruu barbaadaniif yaada ifa ta'e kenna. Dirree qorannoo: xiinsammuu, xiinhawaasaa, aadaa, seenaa, amantii, siyaasaafi kan kana fakkaturratti namoota gadifageenyaan qorannoo gaggeessuu barbaadaniif ka'umsaa ta'uu danda'a. Hawaasichi afoola gootaa kana deebisee akka dagaagsuufi kununsu kakaasuu danda'a. Dabalataanis, Waajjiraaleen Aadaafi Turizimii sadarkaan jiraniifi qopheesitoonni sirna barnootaa afoola gooticha kanaa tajaajila adda addaaf akka oolchaniif gargaaruu danda'a. Dhumarratti, afoolli gootichaa amma jiru kun dagatamuu, jijjiiramuufi baduu waan danda'uuf galmeessanii olkaa'uun dhaloota dhufuuf tursuuf gargaara.

1.5. Daangaa Qorannicha

Qorannoon kun kan gaggeeffame, Godina Baalee aanaa Goobbaa keessatti mataduree afoolaa seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan xiinxaluu jedhuun daangeffamee kan adeemsifame yoo ta'u, bu'uuraan gosoota afoolaa keessaa: mammaksaa, af-seenaa, sirba, ashoo ashilaa, faaruu baarootiifi faaruu boo'ichaa kan xiyyeeffateedha. Mata dureen kun gosoota fookiloorii kanneen biroos walbira qabuun osoo qoratamee jirate mishaa ture. Haata'u malee haqinaa yeroofi mallaqaa jirurraa kan ka'eefi yeroon kennames Fulbaana hanga Adooleessaa waan ta'eef mataduree armaan olii kanan daangeeffameera.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun afoola seenaa gooticha Oromoo Haaji Aadam Saaddoo Godina Baalee keessa jiraata ture xiinxalluu kan irratti xiyyeeffatuudha. Qorattuun qorannoo kana adeemsa qorannoo ishee gaggeessaa turte keessatti rakkooleen armaan gadiitu ishee mudate. Qorattuun hojii idilee osoo hojjattuu qorannicha waan gaggeessiteef, hanqinni yeroo ishee mudatee ture. Kana malees, bakki hojii idilee qorattuufi iddoon kitaaboleen wabii irraa argamu walirra hiixuu waan ta'aniif, hanqinni kitaaboolee wabiis rakkoo ta'ee ture. Akkasumas, yeroo od-himamtoota irra odeeffannoo funaanuuf bahamerratti, od-himtoonni dursanii gatii odeeffannoo gafachuu isaaniifi odeeffannoo kennuufis sodaa qabaachuu isaaniiti. Kunis, qorattuun baajata dhuunfaa isheetiin socho'aa waan turteef baajannillee rakkoo birooti. Akkasumas baadiyaa keessa miilaan deemanii manguddoota argachuun baay'ee dadhabsiisaadha. Kana malees, odeeffannoo argachuuf guyyaa karoofatameetti yoo dhaqamuu argachuu dhabuun hanqinnaalee qorattuu mudataniidha.

Haata'u malee hanqinnoota kanneen dhabamsiisuuf qorattuun hanqinna yeroo mudateef halkanii guyyaa osoo hinjedhiin carraa argame hundatti dhimma bahuun, rakkoo baajataa furuuf iddoo baajata baasuun dirqama ta'etti waanuma jireenna ofii ittiin gaggeesitu keessaa garas naannessuun, rakkoo kitaabolee waabii furuuf koolleejjiiifi Yunivaristii dhiyeennatti argamu deemuun gargaarsa gaafachuun hanguma argameetti dhimma bahuun, rakkoo iddoo manguddoota barbaaduuf miilaan deemuun ulfaata ta'eetti gaarii fardaa yookiin motoora kireeffachuun deemuun, rakkoo manguddoonni kaffaltii barbaachuufi sodaa qabaan furuuf hanga danda'ameen qorattuun ofiifi nama namaanis amansisuun, rakkoo guyyaa baallamaa odeeffannoo argachuu dhabuu furuuf nuffii tokko malee hanga odeeffannoo barbaadamu argamutti itti deddeebi'uun hanqinnoota kanneen furuun hojiin isii toora akka qabatu taasisteerti.

1.7. Qindaa' ina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaalee shaniitti qoodamee dalagame. Boqonaa jalqabaa keessatti: seeduubee qorannichaa, ka'uumsa, kaayyoo, faayidaa, dangaafi hanqinnaa qorannichaa mudatetu dhiyaateera. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta'iinsa barruu adda addaattuu jira. Kutaa kana keessatti yaadni beektoonni adda addaa mataduriicha ilaalchisee waan jeedhan xiinxalameera. Boqonnaa sadii immoo, qorattuun malleen garagaraa qorannoo kan

galmaan gahuuf filatamaniituu dhiyaateera. Boqonnaa afur immo yaadoolee afgaaffii, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta'a dokomeentii irraa argaman qaaceffamniiru. Argannoowwan qorannichaan bira gahameefi yaanni furmaata boqonnaa shanaffaa keessatti ibsameera.

1.8 Muuxannoo Aloolaa

Hojiin qorannoo aloolaa keessatti muuxannoon argamu qaama qoranniichaa waan ta'eef, hojiiwwan qorannoo aloolaan duraa, waytii aloolaafi aloolaan booda hojjataman haala armaan gadiitiin dhiyaataniiru.

a) Hojii Aloolaan Duraa

Matadureen qorannichaa kunis muummeen erga mirkanaa'ee jalqabee wantoonni barbaachisan sakatta'a barruufi yaadrimeewwaan seenduubee qorannichaa rawwatameera. Dabalataanis, waa'ee afoola seenaa gootichaa bifawwaan, dhimma, sababootaa akka badu taasiisaanfi yaada furmaata ilaalichisee odeeffannon kan walitti qabame yoo ta'u, kallattin qorannichaa kana agarsiisuu danda'a. Qorattuun yaada ka'umsaa argaterraa ka'un maalummaa qorannoo aloolaa, maloota funaansa odeeffannoo qorannoo aloolaa, gaaffilee odeef-kennitotaaf dhiyaachuu qaban kan akkamii ta'u akka qabaniifi akkamiitti akka dhiyaatan maddaa odeeffannoorra argateera. Haata'u malee, ijoo dubbii qorannoon kun gageeffamuu ilaalchisee hojiin hojjatame hinjiru. Kanaafuu, karaa muummee barnoota kanaan qamoolee dhimmii ilaaluuf xalaayaa degarsaa barreesisuun, meeshaalee hojii aloolaarratti odeeffaannoo sassaabuf gargaaran kan akka kaameraa suura kaasuu, sagaalee warabduu, ogeessa suura kaasufi kan kana fakkaatu qopheeffachuun gara hojii aloolaatti bobbaate.

b) Wayitii Hojii Aloolaa

Qorannichii bakki itti adeemsifamu Godina Baalee aanaa Goobbatti guyyaa 01/07/2009 akka Lakkofsa Itoophiyaatti jalqabee hanga 30/09/2009ti haala odeeffannoo itti argachuu qabu sakatta'uu jalqabame. Haala kanaan manguddoota waa'ee afoola seenaa gooticha kanaa beekan irraa odeeffannoo afgaaffiifi marii garee xiyyeeffataan odeeffannoon funaanameera. Haala kanaan, guyyaa 16,23,30/7/2009 namoota shan irra guyyaa 6,14,22,27/8/2009 namoota shan irra, guyyaa 5,13,20/9/2009 namootaa shan irra

odeeffannoon walitti qabeera. Adeemsa kanaanis manguddoota kudha-shanirra odeeffannoo walitti qabuun kan manguddoota kudhanii keessa filachuun danda’meera. Akkasumas marii garee xiyyeffataa taasifameen ammoo guyyaa 27/9/2009 manguddoota jahaa marisissuudhaan odeeffannoon guurameera.

Walumaagalatti, odeeffannoo qorannoo kanaaf ta’u karaalee sakatt’a barruutiin, afgaaffiifi marii gareetiin argachuuf haala mijeessuurra hanga sassaabee xumuruutti ji’a kudhan kan fudhate yoo ta’u, kunis ji’a Fulbaanaa hanga Waxabajji 2009ALtti jechuudha.

c) Hojii Aloolaan Boodaa

Deemsa aloolaan booda hojii aloolaa sana waliin kitaabotaafi barreeffamoota biroo waliitti dhufeenya qaban dubbisuun odeeffannoo dabalataa walitti qabmeera. Waytii hojii aloolaa odeeffannoo af-gaaffiifi marii gareerra argaman gara barreeffamaatti jijjiiruun toora tooraan qindeessuun ibsa itti keennameera.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kanaa keessatti kitaabolee waa'ee afoolaafi seenaa jireenyatiin walqabatanii sakatta'uun yaada qorannicha cimsuuf yaalamee jira.

2.1. Maalummaa Fookloorii

Hiika fookloorii ilaalchisee hayyoota dirree qorannoo kannarra jiran hunda kan amansiisuufi tokko taasiisu hinmul'atu. Kanarraa ka'uun qorattoonni dirree qorannoo kanaa hiika fookiloorii kennuu caalaa wantoota fookilooriin ofkeessatti hammatu tarreessuutu gaariidha jedhu. Dundes (1965:3); Dorson (1972:2)

Akkasumas yaadrimee fookloorii ilaalchisee hayyuun Sims (1965:12) yoo ibsu

Foklore is informally learned, an official knowledge about the world, our selves our communities, our belief, our cultures, and our traditions that is expressed creatively through words, music, customs, actions, behaviors and materials. It is also the interactive, dynamic process of creating, communicating and performing as we share that knowledge with other people.

Yaada oliirraa kan hubatamu fooklooriin osoo itti hinyaadiin kan baratamu, beekumsa dhaabbataa kan hintaane, waa'ee addunyaa, waa'ee keenya, waa'ee uummataa keenyaa, waa'ee amantii keenyaa, waa'ee aadaa keenyaafi barsiifata keenyaa jechatti, muuziqaatti, gochatti, amalaafi meeshaaleetti gargaaramuun ogummaa hawaasaa kan ibsudha. Akkasumas walitti hidhinsafi raawwii beekumsa waljijjiiruu keessa uumamaa kan deemudha. Haaluuma walfakkaattn, Sims and Stephens (2005:8) fookloorii yoo ibsan, fooklooriin karaa al-idileen waa'ee addunyaa, mataa ofii, hawaasicha, amantii, aadaa, duudhaa ofii jechaan, muuziqaan, gochaan barsiifataan beekumsa waliin baratamu akka ta'e addeessaniiru. Ibsa isaanii kanarraa wanti hubatamuu danda'u duudhaa karaa hawaasaa dhalootaa dhalootatti, bararraa baratti kan daddarbu; barsiifatni, amantiin, aadaan kamiyyuu fookloorii ta'uu isaati.

2.2. Faayidaa Fookloorii

Georgesfi Jones (1995:314) kallattii bu'aa fookiloori tokko hawaasaaf qabuun yoo ibsan, “Through folklore people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature

of their culture; reveal or display their identity, traditionality, knowledge, or competence; and entertain or be entertained” jedhu. Kunis fookloorii hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Fookiloorii gargaaramee hawaasni walbarsiisa, duudhaa hawaasaa toora qabsiisa; fooyyessa; waa’ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata; ittiin bashannanan; walbashannansiisa. Hawaasni bifa ‘ammayyoomen’ har’a seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchu dhakaa bu’uuraa kan tahe, bekumsa fookloorii irra dhaabbateeti. Har’as duukaa jira; boorus biraa hinhafu. Bifuma walfakkaatuun hayyoonni kunneen (fuula: 170), irratti itti dabaluudhaan faayidaa fookloorii, “...it is the case that in folklore implicit world views principles and themes are made explicit,” jedhu. Kunis, fookloorii hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadan otoo homaa hindhoksin akka ifa baasu agarsiisa. Kana jechuun fookloorii daawitii hawaasni tokko ittin ilaalamu akka ta’e agarsiisa.

2.3. Gosoota fookloorii

Riichaard Doorsen (1972:2) fookloorii iddoo gurguddoo (gooroo) afuritti qooda. Isaanis:

- ✓ Wanta aaadaa
- ✓ Duudhaa hawaasaa
- ✓ Aartii sochii hawaasaa
- ✓ Ogafaan

2.4. Afoola

Afoolarratti hayyoota qorannoo gaggeessan keessaa okwephon (1992:3) gamasaatiin afoola yoo hiiku, “*It is simply means, literature delivered by a word of mouth*” jechuun ibsa. Ibsa kana irraa gabaabumatti afoolli ogbarruu afaaniin dhalootatti lufu ta’u hubanna. Akkasumas Okpewhon (1992:4) Nandwafi Bukenya (1983) waabeffachuun akkanatti ibsa, ” Oral literature may be defined as those utterances, weather spoken recited or sung, whose composition and performance exhibit to an appreciable degree an artistic characteristic of accurate observation, vivid imagination and indignious expression“. Akka yaada kanaatti wantoonni dubbataman, sirbaman walaloowwan afaaniin walaleeffaman og-afaan jedhamu. Qindeeffamani wantoota haasa’aman kana mala aartummaa olaanaa ta’e of keessatti qabaachuu akka dand’aniiniifi yaada gadi fageenyaan

akka ibsan yaadni kun niibsa. Kanamalees afoola ilaalchisee Jaarraa W.Bfi W.B.Yaadatun (2000:148) maalummaa afoolaa yoo ibsan, “*Afoolli kan dhaloota dhalootatti afaaniin darbu hambaa ummaatati. Afoolli ragaa qabatamaa aadaafi seenaa dhaloota darbe tokko kan ibsuudha*” jechuun kaa’aniiru.

Walumaagalaatti, afoolli ibsituu aadaafi calaqqisiistuu eenyuummaati. Kunis kanagarsiisu afoola beekuun aadaa beekuu, aadaa beekuun jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuudha.

2.5. Faayidaa Afoolaa

Afoolli jiruufi jireenya ilma namaa keessatti faayidaa hedduu qaba. Isaan keessaa muraasni: afoolli uummata qubee mataasaa hinqabnef seenaasaa ittiin dabarfata; barnoonni afaaniiffaan ittiin kennama; ittiin aara galfchuufi ittiin bashannanuuf, jireenya hawaasaa aadaa, duudhaafi seenaa ibsuuf tajaajila. Akkasumas amantiifi kabaja hawaasni tokko waan tokkoratti qabu agarsisuuf, afoolli yeroo hedduu barruuf madda ta’uudhaan kan kana fakkaatu akka tajaajiluu Geetaachoon (2004:141) ibseera. Akkasumas Jaarraa W.Bfi W.B.yaadatun, (2000:169) yaaduma kana yoo cimsan akkana jedhu, “*Seenaa hawaasni tokko keessa darbe kan too’atuu, miliquu, barsisuu, ibsuu, cimsuufi kan dabarsuudha*” jedhaniiru.

Haaluma walfakkaatuun, BATO (1998:xxv) John Hamer waabeeffachuun faaydaa afoolli seenaa keessatti qabu yoo ibsu akkas jedha, “*As is true wherever peoples have no written histories, it is necessary to resort to the oral traditions and genealogies...in order to reconstruct the broad outlines of their origins and early existence*” jedha. Yaanni kun seenaan ummata bifa barreeffamaan hinjirree tokko duubatti deebi’anii ijaaruuf maddaafi jireenna isaanii mirkaneeffachuuf afoolaafi hiddi latiinsaa bakka guddaa qaba yaada jedhu ofkeessa qaba. Bu’uura kanaan afoolli miidhagina gonfatee jechootaan qinda’ee afaaniin kan dhiyaatu ta’uu isaa hubachuun nidanda’ama. Haala kanaan, uummanni Oromoo baroota dheeraaf wantoota barreeffamaan jiran lafaa hinqabu ture. Haata’u malee afoolasaatiin dhimma jiruufi jireenyasaa keessatti itti gargaaramaa tureera. Yaada kana Misgaanuun (2011) Jeylan (2005:25) wabeeffachuun yoo ibsu, “*The Oromo did not have written literature in the past tradition as thus only old men are seen as sole source of knowledge about the social-cultural experiences*” jedha.

2.6. Amaloota Afoolaa

“Afoolli gochaa wajjin kan walqabate, yeroo baay’ee yaada ifa ta’e hubachuuf kan rakkisu miti, afaaniin dhalootaa dhalootatti waan daddarbuuf jijjiiramni Yaadaa jiraachuu nidanda’a. Yeroo baay’ee gumiidhaan dalagama, yeroo baay’ee waan darbe irratti xiyyeeffata” Geetaachoon (2004:141) jechuun ibsa. Haaluma walfakkatuun Jaarraa W.Bfi yaadatun (2000:163) “Afoolli amaloota hedduu qaba. Isaan keessaa kanneen bu’uura ta’an: hurrubuummaa, lufummaa, uummatummaa, jijjiramummaa, miidhagummafi qindaa’ina” jedhu. Kana malees Tafariin (1998:157-8) Amaloota afoolaa keessa beekamoon: “Jijjiramumma, miidhagummaa, lufummaa, hurrubuummaafi ummatummaadha” jedha.

2.7. Gosoota Afoolaa

Okopewhon (1999:78) afoola bakka gurguuddoo sadiiti hiree ibse. Isaaniis:

1. Hololoo
2. Afoola unka gagabaaboo
3. Afwalaloo jedha.

Akka ibsa hayyuu kanaatti seeneffamni hololoo yaada dhangala’aa tartiiba gochaa qabatee yoomessaan ibsamuudha. Bifa keeyyata dheeraan ibsamuu danda’a. Xumuurri bo’oo himoota mana rukutuuf hindirqaman. “Three major prose narrative categories regularly distinguished by folklorist are myth, legend and tale Elliott Oring:(1986:127-130). Akka ibsa kanaatti holaloon damee sadii qaba. Isaaniis: raagamtaa, af-seenaafi durduriidha. Isaan kunniiniis caacuulee xixiiqqoo hedduu ofjalatti akka qabu ibsameera. Kanamalees, ”Afoolli yeroo, bakkaafi haala itti dubbatamu irratti hundaa’uun: mammaksa, hiibboo, jechama, sheekkoo, geerarsa, sirbaafi ciigoo jechuun qoqqoodu “ Jaarraa W.Bfi W.B Yaadatun (2000:159-160). Akkasumas Geetachoon (2004:141) “Afoolli akaakuu hedduu qaba. Isaanis: eebba, mammaksa, hiibboo, ciigoo, sheekkoo, geerarsa, sirba, tapha ijoollee, faaruufi kan kana fakkatuudha”.

Walumagalatti gooroowwan ogafaanii, kanneen walaloodhaan qindaahaniifi afaaniin seneffamaan ofjalatti hammata. Fakkeenyaaf, ogafaan Oromoo walaloo geerarsaa, Walaloo Sirboota Aadaa, Walaloo Faaruu Loonii, Walaloo Faaruu Ateetee, Walaloo

Tapha ijoollee, Oduu durii, Seeneffama afseenaa, Makmaaksa Oromoofi Jechamoota Afaan Oromoo kan jedhaman ofjalatti hammata.

2.7.1. Mammaaksa

Mammaaksi hog-barruu dhaloota tokkorraa dhaloota biraatti afaanii afaaniitti daddarbu ta'ee kan dubbii fiduuf yookiin dubbii fixuuf gargaaruudha. Kana ilaalchisuun Wasaneen (1997: 7) yoo ibsu, “ *Mammaksi haasawa mi'echa dubbii dhangaggeecha, yaada gababsa, ta'ee dheerate walitti qabuun dabarsa*” jechuun ibsa. Haaluma walfakkaatuun Geetachoon (2004:142) yoo ibsu, “*Mammaaksi yaada yookiin dubbii dheeraa hima gabaabaan kurfeessanii teessisuudha. Mammaaksi humnaafi yeroo qusachuuf akkasumas dubbi haala hinirraanfatanneen dabarsuuf yookiin hubachiisuuf garagaara*” jedha. Kana malees Jaarraa W.Bfi W.B yaadatuun (2000:160) *maalumma mammaksaa yoo ibsan*, “*Mammaaksi jireenya gammachiisaas ta'e gaddisiisaa uummani yeroo dheeraa keessatti dabarsan agarsiisa. Akkaataa hawaasichi jireennaafi qa'eesaanii itti hubatan nicaalaqisa*”. Dabalataanis ዘሪሁን (2007:35) “*ምሳሌያዊ አነጋገር የማህበረሰቡ ልማዳዊ ስምምነት መሰረት የሚፈጠር በቁጥብነት በምርጥ ቃላት በአጭሩ የሚነገር የተጨመቀ ጥልቅ ሀሳብ የያዘ የስነ ቃል አይነት ነው፡፡*” Akka yaada kanaatti mammaksi hawaasa keessatti barteewwan irratti waliigalan bu'uura godhachuun jechoota muraasaafi filatamoon yaada cuunfameefi gadfageenya qabu kan ibsuudha.

2.7.1.1. Qoqqoodinsa Mammaaksaa

Malli qoqqooddii mammaaksaa qabxii xiyyeeffannoo kennameef raawwatame miti. Kana jechuun, hojiin qoqqooddii mammaaksaa dagatamee turuu isaati; haata'umalee, yaaliin godhame nijira. Kunis waa'ee qoqqoodinsa mammaaksaaf ulaagaaleen gurguddoo ta'an inni duraa, qoqqoodinsa tartiiba qubeeti; qoqqoodinsi mammaaksotaa haala kanaa tartiiba qubee jalqabaa kaa'ee jiruutiin kan adeemsifamanidha. Inni lammaffaa, qoodinsa qabiyyee bu'uureeffatedha; inni kun ammoo qabiyyee mammaaksonni ofkeessaa qaban irratti xiyyeeffachuun kan raawwatamanidha. Inni kan biroon, qoodinsa faayidaa irratti hundaa'edha; innis faayidaa hawaasa keessatti qabaniin mammaaksa qoqqooduu kan ilaalatuu akka ta'edha Bukenya (1994:43) .

2.7.1.2. Qabiyyee Mammaksaa

Mammaksi bu’uura caasaa qabiyyee isaatiin kan namni aariisanii, hawwiisaanii, gaddasaanii, gammachuufi waliigala jruufi jireenya isaa keessatti qabu kan hammatuudha. Kana ilaalchisee **ዘሪሁን** (2007:37) akkas jedha:

ምሳሌያዊ አኒጋገር ለሀሳብ መቋጫ፣ ማጠናከሪያ፣ ማጉሊያና ግልፅ ማድረጊያ ይሆናል። ሰዎች በንግግራቸው ጣልቃ እያስገቡ ምሬታቸውን፣ ምኞታቸውን፣ ሀዘን ደስታቸውን፣ ስለህይወት ያላቸውን አመለካከት ያንፀባርቁበታል። እምነታቸውን ይገልጹበታል። በተጨማሪ ቅሬታቸውን የሚያሳውቁበት አስነዋሪ ተግባር የሚነቅፉበት እኩይ ድርጊትን የሚያንቋሽሹበት፣ ሰናዩን የሚያጥግሱበት፣ በአጠቃላይ በማህበራዊ ህይወት ውስጥ በሚደረጉ ክንዋኔዎች ላይ ሂስ የሚሰጡበት እጥር ምጥን ያለ የሀሳብ መግለጫ ነው።

Haluma walfakkaatuun Addunyaan (2016:189) mammaksa qabiyyee isaa bu’uureffachuun “*gaabii, seexaa, oolmaa dagachuu, gowowwummaa, tokkummaa, olaantummaa, wallalummaa, ofdagachuu, oftuulumamaa, soda, tuffii, sobafi kan kana fakkaatun qoqqoodera. Faayidaa hawaasa keessatti qabaniin mammaaksa akeekkachiisaa, gorsaa, tokkummaa, safuufi k.k fakkatuudha*” jechuun ibseera.

2.7.2. Afseenaa

Jechi afseenaa jedhu kun jechoota Afaan Oromoo lama irraa uumame. Isaanis jechoota ‘afaanii’fi ‘seenaa’ jedhamani irrati. Hiikni jechoonni lamaan kun walitti dhufanii kennansi afaaniin waan tokko himuu yookin seenessuu jechuudha. Kunis wanta hawaasa tokko keessatti ta’e kan hawaasni sun afaaniin dhalootarra dhalootatti dabarsuudha kana ilaalchisuun Maria (1950: 612) “*Legends has since come to be used for narrative supposedly based on facts,with an inter-mixture of traditional materials,told about person,places or incidents*”. Akka yaada kanaatti hawaasa tokko keessatti akka ka’uumsaatti wanti ta’e tokko jiraachuu isaati. Kunis kan hawaasin sun itti amanuudha. Kana yemmuu jennu hawaasinni tokko haala jireenyaa isaa keessatti waan adda addaa raawwata. Wanti hawaasa keessatti raawwatamu kun afseenichaaf ka’uumsa ta’a. Waa’ee seeneffamaa yemmuu kaasnu gaaffii waa’ee maaltu seeneffama jedhu sammuu keenna keessatti ka’uun isaa waan hinoolle. Dhimmi seeneffamu maalidha? Kan jedhu ta’uu danda’a. Kana deebisuudhaafis hawaasa yaa ilaallu. Hawaasni adeemsa waliin jireenna keessatti maal raawwata? Maal jibbaa? Maal jalataa? Kan jedhu irratti yaa xiyyeeffannuu. Hawaasini tokko yemmuu waliin jiraatu gaddaafi gammachuu isaanii waliin qooddachuudhaaf namni isa qindeessu nijiraata. Waa’ee nama isaan qindeessuu

kanas gaarummaa inni raawwate ykn miidhaa inni hawaasa san irrann gahe akka afseenaatti dhaloota irraa dhalootatti dabarsuu danda'a. Kana malee namni dhuunfaan tokko hawaasa tokko keessatti wanta ajaa'ibsiisaa ykn dinqisiisaa inni/ishiin raawwatu/ttu akka afseenaatin himamuu danda'a. Dabalataanis hawaasin tokkoo adeemsa waliin jireennaa keessatti iddoowwan adda addatiif wanta tokko irratti hundaa'uun moggaasa kenna. Moggaasa hawaasin kennu kunis qaama afseena keessa tokko. Maalirraa ka'ee akka moggaasa itti kennes afseenaadhaan deebii argata.

Haaluma walfakkaatuun maalummaa afseena ilaalchisuun, Elliott Oring (1986:125)

Legends are considered narratives which focus on a single episodes which is presented as miraculous, uncanny, bizarre of embarrassing. The narration of legend is in a sense, the negotiation of the truth of these episodes. This is not to say that legends are always held to be true, as same scholars have claimed, but the core of the legend is an evaluation of its truth status.

Waa'een afseena yemmuu ka'u dhugummaan isaa waliin ka'a. Dhimmi seeneffamu sun hammam dhugaadha? Kan jedhuudha. Afseena keessatti wanti seeneffamu guutumaan guutuutti dhugaadha jechuun hindanda'amu. Garuu hawaasa keessatti seeneffamu saniif dhugaadha. Dhugumaan afseena kunis kan mirkanaa'u bara wanti sun raawwate, haala wanti sun itti raawwate, namoota waan san raawwataniifi iddoo wanti sun itti raawwateen mirkanaa'uu danda'a. Yeroo tokko tokkoo garuu wantoonni mirkaneessuudhaaf nama gargaaran osoo hinmul'atin wanti seeneffamu tokko dhugaadha jedhamee garee muraasaan yeroon itti fudhatamus nimul'ata. Kun garee saniif wanti sun akka ture ykn akka jiru ni amanama.

Walumaagalatti afseena jechuun wanta hawaasa tokko keessatti ta'e ykn ta'e jedhamee amanamu, kan hawaasni sun afaaniin dhalootarraa dhalootatti dabarsuudha. Wanti seeneffamu sunis dhugaa ykn soba ta'uu danda'a. Garuu yeroo seeneffamu dhugumaa isaarratti walii galameeti. Dhageeffataan dhugummaa isaa ni'amana.

2.7.2.1. Akaakuwwan Afseena

Hawaasa keessatti bifa afseenaatiin wantoonni adda addaa niseeneffamu. Wantoonni seeneffaman kunniinis dhimmoota adda addaa kaasuu. Kanas akaakuudhaan qooduun ilaaluun nidanda'ama. Akaakuwwan afseena yeroo seenaan sun itti seeneffamuu irratti

hundaa'uun qooduun nidanda'ama. Kana ilaalchisee ፍቃደ (1991:56-7) Okopewho (1992:181-82) waabefachuun akkas jedha “የሌጅንድ ድርጊቶች የተፈፀሙባቸው ጊዜያትም ከዛሬ ጠዋት ከአንድ ሰዓት በፊት ጀምሮ እስከ ጥንት ሊሆኑ ይችላሉ ይላል። ይህንን የጊዜ አመጣጠን በመጠቀምም ሌጅንድን በሁለት ንዑሳን ክፍሎች ሲከፍለው ይገኛል።”

Akka yaada kanaatti gochaawwan afseenaa keessatti rawwataman har'a ganama yookiin saa'atii tokkoon duraa kaasee hanga bara duriitti deemuu danda'a . Kanas yeroo irratti hundaa'uudhan iddoo lamatti qoode. Isaanis akka armaan gadiiti.

i) Afseenaa seenawaa

Gosa afseenaa kanaa keessatti kan seeneffaman wanta ykn gochaawwan yeroo dhihoo keessatti rawwataman. Gochi seeneeffamu kunis yeroo dhihoo keessatti waan raawwatameef hawaasaaf haaraa hinta'u. Wantuma hawaasin salphaatti yaadachuu danda'u. Kanaafuu namni seenaa kana himu wanta dhugaarra fagaate tokko dhiheessuu hindanda'u. Sanabni isaas wanti sun salphamatti mirkanaa'uu danda'a. Kanaaf namni seenaa akkanaa seenessuus dhugummaa isaa eeguuf ofeeggannoodhaan hima (seenessa).

ii) Afseenaa raagamtaawaa

Gosa afseenaa kana keessatti kan seeneffamu gochaawwan yeroo dheeran dura raawwataman. Gochaawwan seeneeffaman kunis yeroo dheeraa waan lakkoofsisaniif namni seeneessu wanti fooyyessee dhiyeessu jiraachuu danda'a. Kana irratti namoonni dhageeffatan dhugummaa isaa mirkaneefachuuf dubbataadhaan hagas mara wanta morman hinqaban. Sababni isaas dheerinni yeroo jiraachuun kun dhaggeeffattonni wanta qabatamaan ittiin morman dhabuu danda'u. Kanaaf seenessaa irratti dhiibbaan gahu muraasa.

2.7.2.2. Afseenaafi Hawaasa

Afseenaafi hawaasni gargar bahanii hinilaalaman. Sabaabbiin isaas afseenni tokko waa'ee hawaasaafi wanta hawaasin sun raawwate waan ibsuuf. Kanaafuu afseenaa tokko hubachuuf hawaasa irratti xiyyeefatamuu qaba. Yaada kana ilaalchisuun ዘሪሁን (2007:32) “የአንድን አፈታሪክ ሚስጥር ለመረዳት የፈለቀበት ህዝብ ባህልና አጠቃላይ የአኗኗር ዘይቤና እምነትን በውል ማወቅ ይቻላል። በተጨማሪ አፈታሪኩ በየጊዜው ከማህበረሰቡ እድገት ጋር እየተለወጠና ከዘመናዊ ክንዋኔዎች አንፃር እየተሻሻለና አዳዲስ ነገሮች እየተጨመሩበት

ሊሄድ ስለሚችል ይህንኑ መገንዘብ ሚስጥሩን ለመረዳት ይጠቅማል። ” akka ibsa kanatti: Afseena ummata tokkoo hubachuuf aadaa, haala jireenya ummatichaafi amantii isaa addaan baasanii beekuun barbaachisaadha. Daabalatanis afseenaan isaanii yeroo yeroodhaan haala guddina ummaticha sani faana jijjiiramaafi sochiiwwan ammayyaa wajjiin walfudhachaafi wantoonni haraan itti dabalamaa deemuu danda’a. Kana xinxaluun icciitii isaa hubachuuf nigargaara jedha.

Hawaasni dhimmoota adda addaa irratti hundaa’uun niseenessa. Kan seenessu aadaa, amantaafi fedhasaarratti hundaa’eetti. Hawaasa tokko keessatti kan seeneffamu wanta hawaasa sana keessatti raawwate yookin wanta fedha hawaasa sanii ta’edha. Afseenaan hawaasa keessatti seeneffamu kunis maalummaa hawaasichaa ibsuurratti iddoo guddaa qaba. Kanaaf ergaa afseenaan sun ofkeessatti qabate hubachuudhaaf aadaa hawaasichaa irratti xiyyeeffachuu qabna.

Walumaagalatti afseenaan tokko hawaasa malee jiraachuu hindanda’u. Walitti hidhanni isaan qaban guddaadha. Afseenaan tokko hawaasa san malee hiika hinqabu. Hiika kan argatu aadaa hawaasichaa irratti hundaa’eeti. Kanaafu icciitii afseena tokkoo hubachuuf hawaasicha irratti xiyyeeffachuu qabna.

2.7.2.3. Faayidaa Afseena

Faayidaan afseenaan hawaasa keessatti qabu ibsuun dura kaayyoo seeneffamuuf haa ilaallu. Kana ilaalchisuudhaan **ዘፍሁን** (2007:31-32) “ **የአፈታሪክ አላማ አንዳንድ አሳሳቢ ጥያቄዎችን ለመመለስ ነው። ቦታሪክ የነበረው ሰው ያከናወናቸውን ተግባራት መልካም ወይም መጥፎኝት ለማረጋገጥ ይነገራል። ቦታሪክ የተፈፀመ አንድ ድርጊት እንዴት ሊፈፀም ቻለ? ለምን ተፈፀመ? የሚሉ ጥያቄዎች ሲነሱ በአፈታሪክ መልስ ይሰጣል።** ” jedha. Akka yaada kanaatti kaayyoon afseenaan tokko seeneffamuuf gaaffilee hawaasa keessatti yaadessaa ta’an deebisuuf akka ta’e ibsa. Kunis seenaa keessatti gochi tokko akkamitti, maaliif akka raawwate isa jeedhuuf deebii kenna. Kanaaf afseenaan akka madda ragaatti gargaara jechuudha. Kana malees sababiin afseenaan tokko seeneffamuuf inni guddaan bashannanaaf osoo hinta’in baruumsa dabarsuuf akka ta’e ibsa. Seenaa namoonni durii dabarsan seenessuun dhaloonni amma akka irraa baratan gochuuf gargaara. Seenaan dhaloota durii kun gaarii yookiin gadhee ta’uu danda’a. Haata’u malee afseenaan namoonni akka waan gaarii hojjataniif kaka’uumsa akka horatan isaan gargaara.

Afseenaa namoonni yeroo waliin dubbatan dubbii keessatti itti fayyadamu. Kunis kan ta'u dubbii sana mi'eessuuf yookiin yeroo ittiin dabarsuuf osoo hinta'in baruumsa ittiin dabarsuuf itti gargaaramu.

2.7.3. Afwalaloo

Afwalaloon gosa aartii yeroo durii kaasee kan jiruufi dhalli namaa baroota dheeraaf gaddaafi gammachuu, hawwiifi fedhii, haala jiruufi jireenya, mudannoo isaanii haala adda addaan itti sirbaa, weeddisaniifi faarsaa turaanidha. Dhalli nama adeemsa jireenyaa keessa abbaa ogummaalee hedduu ta'eera. Ogummaan isaa kunis dur yeroo jalqabeerraa hamma ammaatti jijjiirama garaa garaa kan mul'isaa jirudha. Yeroo waliin hojiifi waliin jiraachuu jalqabee kaasee dhalli nama ergaasaa karaalee gara garaa dabarsata ture; har'as dabarfachaa jira. Karaalee kanneen keessaa tokko walaloodhaan yaada ibsachuudha. Walumaagalatti, uummanni yeroo durii kaasee waa'ee gootummaas ta'e, bu'aa ba'ii jireenyaa afwalaloon ibsataa tureera.

2.7.4. Sirbaa

Sirbi walaloo dhimma garagaraarratti qindaa'ee meeshaa muuziqaatiin walsimatee kan dhihaatuudha Misgaanuun,(2011:72) yeroo ibsu, *"Sirbi karaa walalootiin kan darbu ta'ee haqa ummata gidduu jiru tokko ifa baasuuf akka meeshaa olaanaatti kan nama gargaaruudha"* jedha. Haaluma walfakkaatuun Misgaanuun, (2011:73), Finnegan, (1970:270) wabeffatee, *"Songs can be used on current affairs for political pressure for propaganda and to reflect and mould public opinion"* jedha. Kunis, sirbi haala yeroorratti yaada kennuuf dhibbaa siyaasaa, hawaasa dadammaksuuf, ilaalcha hawaasa ibsuufi sirreessuuf gargaara. Dabalataanis Misgaanuun, (2015:750) Sumner, (1996) wabeefachuun yoo ibsu *"Sirbi faaruu lolaa akka loltoonni diina isaan moo'ataniif kan jajjabeessufi kan gargaaruudha. Sirbi kun gaggeesitoota waranaa beekamoofi loltoota kanaan dura turan kan amma lubbuun hinjirre faarsuuf nigargaara"* jedha.

2.7.5. Faaruu

Faaruu walaloo miira mararfachuun guutamee jirudha. Namni tokko waan faarsu sana jaallatee mararfata. Wanti faarsamu sunis biyya ,hiriyyaa, haadha, abbaa, loon, dachee, waaqa, gootaafi kkf ta'uu danda'a. Ilmi namaas wantoota kana keessaa tokkoof miira

jaalalaa qabuuf faaruun mul'isa. Kana ilaalchisuun Misgaanuun kitaabuma Encyclopedia Britannica (vol.4:863) kana wabeeffachuun faaruu aadaa yemmuu hiiku, "*Folk song is one of the most enduring forms of folk literature (oral literature), typically that lives in oral tradition, learned through hearing and performing that reading and disseminated with in families and restricted social networks,*" jedha. Haaluma walfakkatuun Imaanaan (2007:20) Abarraafi kanneen biroo (1993) wabeeffachuun akka ibsutti, "*faaruun, sirba gaariisaa kaasanii sirbuu, daboo, loon faarsuu, gocha gaariidhaan maqaa namaa kaasuu, sagalee galataa, mararfachuufi boo'icha yeroo namni du'uu ittiin faarsaniidha*" jechuun ibsu.

Walumaa galatti faaruun aadaa Ormoo karaa uummanni barsiifata, duudhaa, amantaa, sirna waaqeffannaa, gaddaafi gammachuu ittiin ibsatudha. Akkasumas, faaruun karaa uummanni miiraafi dhageettii, hubannaa yeroo darbee, haala yeroo ammaa, dhaloota haara ittiin barsiisuudha.

2.7.5.1. Faayidaa Faaruu

Dhalli namaa miira xiinsammuutiin socho'a. Dhimma keessa isaatii iyyuu kan karaa tokkoonis ta'ee karaa biroon fedhiinsaa akka guutamuuf barbaada. Dhimmoottiin hawwiifi miira dhala nama agarsiisan kun karaa walalootiin ifa bu'u. Kun ammo wantootni faayidaa qabeeyyiin dhala namaa faana walqabatan marti; eenyummaasaallee dabalatee faarsaa waloo uummatichaa faana hidhata guddaa qabu.

Guyyaadhaa gara guyyaatti dhala namaatti waa hedduutu dhaga'amaa oola. Gaddas ta'ee gammachuu qeequufis ta'ee ceepha'uuf wanti karaa faaruun darbu salphaa miti. Wantoota nu keessatti dhaga'aman kana ammo hawaasni tokko yerootti walalootti fayyamuun yaadasaa kana dhageessifatutu argama. Kanarraa ka'uunis ogwalaloon karaalee nu'i ittiin waan keessa keennatti kuufame ittiin futtaafannudha nama jechisiisa. Ilmi nama dhimmoota adda addaarratti haala itti fufiinsa qabuun yaada. Waan kana taheefis isa kana faaruutti fayydamuun waan itti dhagahameefi amantaa isaa, aariifi gammachuu, dhiphinaafi soda qabu karaa faaruu isaatiin ibsatu.

Faaruu kara walalootiin darbuu haqa uummataa gidduu jiru tokko ifa baasuuf akka meeshaa olaanaatti gargaara. Haqni kunis, waa'ee aadaa, seenaa, duudhaa, dhuuftee

eenyummaa, dinagdee, malaammaltummaafi siyaasarratti xiyyeeffachuu danda'a. Kana malees walaloon gama faruutiin darbu dhimmoota dhoksaatiin nama miidhuu yookaan fayyaduu danda'an dhugaa jiruun walqabsiissuun haala keessa namatti dhagahaamuun jechoota filatamootti fayyadamuun ifatti baasuuf humnaa qaba. Kana jechuunis rakkoo fuulleetti hinmul'anne garuu hawaasa keessa dhoksaan mul'atu karaa faarsaa yookaan weedduutiin fayyaadamuun dhiibbaafi cunqursaa saba tokkoorra ture ifatti baasuuf gargaara. Fakkeenyaaf sirnoota bulchiinsaa mootummaa darbanii keessa seenaan, aadaan amantiinfi afaan saba Oromoos ta'e, saboota biroo maal akka fakkaataa tureefi fakkaataa jiru ifa godhee kaa'a. Afwalaloon miira laphee namaa keessa jiru walaloon dhangalaasee baasa. Kanaafuu, faaruun waan fuulleetti mul'ataniin duuba jiruu akka hubannu nu taasiisa. Kunis yeroo baay'ee kan taasifamu jechoota dubbii qoolaa fayyadamuun. Faaruun aadaafi safuu hawaasa tokkoo miidhagsee hawaasa biroo ibsuuf yookaan dabarsuuf human qaba. Faaruun karaa miidhaginaafi miira ofii ittiin ibsanidha. Faaruu keessatti wantootni kallaattiin hinjedhamne akka xiinxallu nu taasisa. Ergaan faaruu keessa jiru dhaggeeffataa yookaan dubbisaa keessa bifa miidhagina qabuun seena.

Faaruun raawwiiwwan seenaa ,ta'iiwwan yookaan gochaalee hawaasaa tokko keessatti raawwatamaa turan bifa walalootiin kan ibsamaa turan kan bakka bu'u argisiisa. Isaan kunneenis bifa sirbaan,geerarsaafi kan kana fakkaataniin raawwiiwwan seenaa ibsu. Eenyummaan saba tokkoo maal keessa akka jiruufi maal keessa akka darbe, aadaan,afaan, amantiin, dinagdeen, siyaasni hawaasa tokkoo akkamitti gaggeeffamaa akka ture kan barsiisuudha. Akkasumas madda dhuftee saba tokkoo maal akka fakkaataa ture ibsuuf, gootummaa hawaasni karaa waraanaa, sabboonummaa, meeshaalee hawaasaa tokkoo gama aadaatiins gama birootiin tajaajilama ture maal akka fakkaatus nicalaqqisiisa. Kanamalees faaruun tokkummaafi walitti dhufeenya hawaasni tokko qabaachaa ture dhaloota itti aanutti dabarsuuf, hakuuccaafi cunqursaa sabni tokko keessa ture ibsuuf kan kana fakkaatan mul'isa Misgaanuun (2011: 71-73).

2.7.5.2. Gosoota Faaruu

Dhimmaafi bifa saaniirratti hundaa'uun faaruun faaruu waaqaa, dachee, jaalalaa, biyyaa, hiriyya, loonii, haadhaa, abbaa gootaafi kkf jechuun gosa adda addaatti qoodama.

1. Faaruu Jaalalaa

Faaruu jaalalaa namni tokko waan garaa isaatti dhaga'ame, keessa miirasaa ukkaamamee kan jiru , fedhii qabu, gubannaa lapheesaa keessa jiru karaa itti of keessaa baasee farfatuudha. Faaruu kun yeroo baay'ee sodaa tokko malee ija jabinaan kan faarfamu ta'ee, jechootni karaa faaruu jaalalaa darban hudumamoofi hiika hedduutiin kan badhaadhanidha. Kana ilaalchisee, Misgaanuun, Tesema (2004:13) wabeeffachuun yeroo ibsu *"The Oromo vocabularies and terms used in folk songs are not ordinary. They are so deep and are often loaded with several meanings not easy to translate "* jedha.

Faaruuwan jaalalaa kan Oromoo irra keessi isaanii waa'ee jaalalaa haafakkaatan malee, gadi fageenyaan gaafa ilaalaman garuu, waa'ee ilaalcha uummata Oromoo, duudhaa isaa, amantii isaa, gorsa isaa, akkaataa jireenyasaa, safuu hawaasni Oromoo waliif qabu, miidhagina uummatichaa, waliitti dhufeenya shamarraniifi dhiirota gidduu jiru kan calaqqisiisudha. Faaruun jaalalaa Oromoo yeroo baay'ee, yeroo kophummaan isaanitti dhaga'amu, yeroo umurii fuudhaaf heerumaa keessa galan, osoo horii tiksanii, osoo karaa dheeraa deemanii, ergaa miira isaanii keessa jiru obsa itti argachuufi aara itti galfachuuf meeshaa itti dhimma ba'amudha. Faaruun jaalalaa marti isaanii kan mana rukutan ta'uu dhiisuu malu.

2. Faaruu Booyichaa

Dhalachuunis tahe du'uun marsaa jireenya dhala namaati. Namni tokko akkuma dhalatutti dhaabatee hinhafu; nidu'a. Haata'umalee, hawaasni tokko sirna booyichaa nama du'eefi awwaalchaa adda tahe qabaachuu danda'a. Sirnoota awwaalchaa dhiiraas ta'e dubartii irratti wantoota lubbuu itti horan keessaa faaruu boo'ichaati. Qabiyyeen faaruu boo'ichaa kunis gocha gaarii, jabina yookaan gootummaa, qabeenya, umurii nama du'ee yookaan dubartii duutee irratti kan xiyyeeffate tahee, sagaleefi yeedaloo nama gaddisiisuun dhiyaata Fileen (2016:188).

3. Faaruu Gootaa

Faaruu gootaa gosa faaruu keessaa tokko ta'ee kan goota jajjabeessuuf gargaarudha. Kunis faaruu lolaafi faaruu ajjeessaa ofkeessatti hammata. Yeroo dhiironni Oromoo

lolaaf ka'an kan faarfata mudhas. Kana ilaalchisuun Finnegan (1970:111) akka jettutti, *"It is true praise, (including self praise) also occur among non centralized peoples, particularly those who lay on the significance of personal achievement in war, or huting such as the [Oromo] or Tuareg and also the use of 'praise names' is nearly universal"*. Haaluma walfakkaatuun waa'ee faaruu lolaa Misgaanuun, Guraacha (2004:20) wabeeffachuun yoo ibsuu, *"War songs are songs that are composed and practiced to initiate the warriors to confront their enemies. These songs can praise the known war leaders, the legendary warriors who have already passed,"* jedha. Faaruun lolaa faaruu akka loltoonni diina isaani irratti moo'icha argataniif jajjabeesuuf gargaarudha. Kun gaggeesitoota waraana bekamoofi loltoota kanaan dura turan kan nama lubbu hinjire faarsuufis nitajaajila. Haaluma walfakkaatuu Sumner (1996:68) waa'ee qabiyyee faarsaa lolaafi ajjeechaa yammuu ibsu, *"Two words expresse the content of and huntings songs: praises for the hero, content for the coward."* jedha. Yaada kana irraa akkuma hubatamu waa lamatu dhimmoota faarsaa lolaafi ajjeechaa ibsa. Kunis goota faarsuu yookaan leellisuufi lugna arrabsuudha.

Faarsaan gootaa faayidaa heddu qaba. Yaada kana Misgaanuun, Gammachuu (2003:10) irratti wabeeffachuun yoo ibsu *"The aim of herioc or war song is to initiate these who are ready to come out for war and to teach others not be coward"* jedha. Kaayyoon weedduu gootaa warra lola deemuuf qophaa'an onachiisuuf yommuu ta'u warri hafan immoo akka lugna hintaane onnachiisuudha. Faaruu lolaa humna uummataa onnachiisuu waan qabuuf akka isaan ejjennoon dhaabbataaniif seerotaafi geggeessitoota waraana isaaniif amanamoo akka ta'an isaan taasisa. Akkasumas, akka isaan diina biyya isaaniirraa lolanis isaan gargaara. Faaruun kun amala miira dadammaksu, kan salphaatti qalbii namootaa harkisu qaba. Yaada kan Finnegan (1970:208) yommuu ibsitu, *"War songs in fact are sometimes more expression and reinforcement of militant strengs of a group than a direct incitement to fight"* jetti. Akka yaada kanaatti faaruwwan lolaa akka gareen loltuu tokko deemee loluuf kallattiin ajajuurra dubbii haamilee loltuu sanaa onnachiisuuf gargaarudha.

2.8. Yoomeessa Gootni ittii Faarfamu

Og-afaan kamiyyu yeroofi bakka itti hurruubamu akkasumas haala keessatti hurruubamu niqaba. Yaada kanaan walqabsiisuun Abarraafi kanneen biroo (1991:156) akkana jedhu, "Gosti og-afaan tokko hojiirra ooluuf yeroo murtaa'aa barbaada. Bakki yeroonniifi haalli keessatti argamu, bakki itti dubbatamu, yeroon itti dubbaatamuufi haalli itti duubbatamu muurtawwadha. Bakka huundaatti, yeroo hunda haala tokkoon hinduubatamu". Akka yaada kanaatti og-afaan kamiyyuu bakka itti hurruubamu, yeroofi haala keessatti hurruubaamu kan mataasaa qaba. Haalli kunis akkaata sirba yookiin faaruu kanaa nimurteessa. Yaada kanaan walqabsiisuun Oring (1986:148) akkana jedha, "...usually the occasion, plus local and family custom, will determine how to sing them (folk songs)". Akka yaada kanaatti haallii, duudhaan naannoofi maatii akkaataa faaruwwan yookiin sirboonni aadaa itti sirbaman nimurteessa.

Haaluma walfakkaatuun faaruun gootaas akkuma og-afaan isaan kanneen biroo bakkaafi yeroo akkasumas haala keessatti raawwatamu kan mataasaa niqaba. Fakkeenyaaf, gootni diina biyya isaa irraa debiise tokko kan faarsamu erga gocha lolaa kana raawwateen booda. Kunis kan ta'u yeroo moo'atee galu ta'uu danda'a. Yaada kanas Finnegan (1976:221), akkanatti ibsiti, "...its (war poetry) frequent pre occupation not just with the action but with the completion of action, in prospect or (more often) in retrospect." Yaadni kan ibsu gootni kan faarsamuu yookaan walaloon gootaaf kan walaleessamu erga goochaan lola raawwatee booda ta'uusaati. Waan yaade kana erga galmaan ga'ate booda kan sirbiifi faarsaan itti fufa.

Akkasumas hojii waliin kannen akka daboo sirboonni goota faarsaniifi nisirbamu. Yaada kanaan walqabsiisuun Addisuun (1990:97) akkana jedha: "After a day of communal work it is custom to sing praise song for cattle, the grain, and the honey wine these songs are to initiate festivity. After this might be called free singing. The first free song must be the song triumph-song, or geerarsa, of killer. This include the self praise stressing the significance of personal achievements in war". Akka yaada kanaatti bakki daboo bakkatti gootni faarsamuufi itti kakaafamuudha. Hawaasni Oromoo yeroo hojii qofa osoo hintaane erga hojii xumuranii waliin nyaatanii dhuganii booda nigeeraru, nisirbu akkasumas

nidhiichisu. Yeroo sirbaaniifi geeraran kanas goota maqaa dhahuudhaan farsuun aadaa beekamaadha

2.9. Wantoota Afoola irratti Dhiibbaa Geessisan

Afoolli kamiyyuu afaaniin dhalootarra dhalootatti waan darbuuf dhiibbaawwan garagaraatiin jijjiiramni irratti mul'achuu danda'a. Kana ilaalchisuun Finnegan (1970:7) yoo ibstu, *"There are also the cases the performer introduction variation older pieces of events totally new forms interms of the detailed word in structure of the contents"* jetti. Kana jechuun afoolli afaaniin dhaloota dhalootatti kan daddarbu waan ta'eef fageenya yeroofi rakkoolee biroon jijjiiramni irratti mul'achuu danda'a.

2.9.1. Dhiibba Gama Amantaa

Amantaan tokko tokko afoolarratti dhiibba gara garaa gageessisuu nidanda'a. Sababiinisaa amantaan sun afaan, aadaafi duudhaa hawaasa wajjiin kan walhinqunnamne yoo ta'e (amantaa hawaasa san waliin hariiroo dhuftee waliin hinqabne) yoo ta'e osoo hinbeekin dhiibuu danda'a. Kana ilaalchisuun Dirribiin (2012:52) yoo ibsu akka itti aanu kana jedha. Ummanni tokko amantaa, aadaafi seenaa ofii walqabachiise yoo baratan; tokkoffaa yeroo qusatan, lammaffaan jabina qorqalbiifi ofitti amantummaa hangana hinjedhamne argatan. Amantaan ormaa waliin yoo seenaafi aadaa baratan garuu, amantaan isaaniifi aadaan isaanii jalaa waan adda ta'uuf jabinaafi ofitti amanamuummaan isaani jalaa faca'a yaada jedhuudha. Kunis, namni tokko yeroo amantaa haarawa dura hinturre tokko ofiitti fudhatu osoo hinjaalatiin aadaafi seenaa isaa irrafachaafi dagachaa dhufa. Haaluma kanaan amantiileen tokko tokko aadaa ofii malee kan namoota ofiitti hiqsanii fudhatanii nibalfu.

2.9.2. Dhiibbaa gama Siyaasaa

Siyaasni guddinaafi dagaagina afoola hawaasa tokkootiif murteessadha. Afoolli hawaasa Oromoos dhiibbaa siyaasawwan garagaraa irrann kan ka'e harca'aafi dhiifamaa kan dhufe ta'uun isaa nihubatama. Kunis sirnoonni darban afoola kana dhabamsiisuuf yaaliin isaan hingoone hinjiru. Dhimma kana ilaalchisuun, Asaffan (1998:88) akkana jedha. *"The Ethiopian colonizing structure has repressed and distorted the Oromo system of world view for last century the Ethiopian colonists eliminated Oromo cultural and religious*

experts,....” Akka yaada kanatti bittaa kun aadaafi falaasama Oromoo akka ukkamse ibsa. Sabani akkana kun mirga aadaafi duudhaasaa afaan isaatiin dhalootaa dabarsuu dhabuun dhiibbaa siyaasaatiin dhaba jechuudha

2.10. Maalummaa Seenaa Jireenyaa

Seenaa jireenyaa ilaalchisee kitaabolee adda addaa keessatti yaanni hedduu kennamee jira. Kanuma wajjiin walqabatee akkaataa seenaan jireenyaa itti eegale, Cambridge Encyclopedia (1971:147) yoo ibsu: Seenaan jireenyaa seenessa seenaa namati. Bifti isaa kan sirrate jaarra 17^{ffaa} booda. Bara duriifi giddugaleessa keessa seenaan jireenyaa kan barreeffamu seenaa mootii, goototaafi abba amantii ta’an irratti ta’ee, seena nama dhuunfaas hanga tokko kan ofkeessatti hammate ture. Haala kanaan seenaa jireenyaa Booswaal guddicha bara 1791 Doktor Joonsan barreesse keessatti seenaan jireenya nama kamiyyuu barreeffama gatii qabu ta’uu ibseera, Jaarraa 20^{ffaa} tti immoo Teeppii, Raadiyoo, Fiilmiifi Televiziyoonaan warabamee argamuun danda’ameera.

Yaada armaan olii keessatti kan tuqame seenaan jireenya yoom akka eegaleefi eenyuuf akka barreeffama ture kan mul’isuudha. Bara kana immoo bifa akkamii akka qabate, Geetaachoon (2003:40) maalumma seenaa jireenyaa yoo ibsu akkas jedha: *“Seenaa jireenna kan jedhamu seenaa mataa ofii, seenaa nama biraa, seenaa wantootaa kan akka warshaa, mana baruumsaa, waldaaafi w.k.f akkamiin jalqabamee haala akkamiin adeemee ammas haala maal irra akka jiru kan ittiin ibsamuudha”* jedha.

2.10.1. Gosoota Seenaa Jireenyaa

Hayyoonni baay’een gosoota seenaa jireenyaa iddoo lamatti qoodaniiru. Kanuma ilaalchisee Geetaachoon (2003:140) gosoota seenaa jireenyaa irratti akkas jedha. Seenaan jireenya nama karaa lamaan dhiyaata. Isaanis, seenaa jireenyaa nama dhuunfaafi kan nama birooti. Gosti seenaa jireenyaa dhuunfaa namni tokko waa’ee mataasaa eenyuurraa, eessatti, yoom akka dhalate, haala akkamiin akka guddateefi amma haala akkamiirra akka jiru namoonni biraa dubbisanii akka hubatan gochuuf kan ofumaa isaatiin barreeffatuudha. Seenaan nama biroo immoo waa’ee seenaa jireenya nama biraa eenyuurraa, eessatti yoom akka dhalate, haala kamii akka guddateefi amma haala maal irra akka jiru namoonni biraa dubbisanii akka hubatan gochuf nama biroon kan barreeffamuudha.

2.10.2. Faayidaa Seenaa Jireenyaa

Waa'ee faayidaa seenaa jireenyaa ilaalchisee hayyoonni kallattii adda addaatiin yaada isaanii lafa kaa'aniiru. Haaluma kanaan **ሐለግ** (1999:86-87) faayidaa seenaa jireenyaa ilaalchisee akkas jedhe ture. Namoonni baay'een seenaan jireenyaa faayidaa namichaafi kennu irra kan darbe odeeffannoo dabalataa kan kennu itti hinfakkaatu. Kun garuu soba. Seenaan jireenyaa bu'aa bayii seenaa abbaa seenichaa cinaatti waa'ee bara sanaa odeeffannoo cimaa dabarsuu danda'a. Keessattuu abbaan seenaa sun dhimmoota siyaasaa, hawaasummaafi diinagdee biyya tokkoo keessatti yoo hirmaanna guddaa qabaate, waa'ee bara keessa jiraatee sana beekumsa hedduu kennuu danda'a. Kanaafis, kan seenaa jireenyaa qo'annaa seenaa keessatti iddoo olaanaan kennamuuf jedha. Haaluma walfakaatuun faayidaa seenaa jireenya The New Encyclopedia (1971:222) yoo ibsu akkas jedha: barruun seenaa jireenyaa gosa barreeffam waa'ee hawaasaafi dhaabbata tokkoo hubachuuf kan nu gargaaruudha. Akka yaada armaan olii irraa hubatamuutti seenaan jireenya nama tokkoo seenaa biyya tokkoo qo'achuu keessatti gahee olaanaa akka qabufi faayidaa nama hundaafi akka qabuudha. Akkasumas, kallattii waa'ee seenaa hawaasaafi dhaabbata tokkoo haala calqabaa kaasee maal akka fakkaatu agarsiisuu keessatti faaydaa akka qabuudha.

Walumaaglatti seenaan jireenya nama tokkoof katabame faayidaa abbaa seenichaaf kennu bira darbee qo'annoo hawaasaafi ta'eewwan bara sanaa keessatti gahee olaanaa qabaachuu isaa yaada lamaan armaan olii kana irraa nihubatama.

2.10.3. Akkaataa Seenaan Jireenyaa Itii Katabamu

Seenaan jireenyaa namaa yeroo kamiyyuu yoo barreeffamu waan dhugaafi qabatama ta'e irratti ta'uu qaba. Sababni isaa seenaan jireenya nama sanaa fakkattii jabana keessa jiraate sana waan ta'eef ciminaafi hanqinas haalaan agarsiisuu qaba. Kana ilaalchisee Leon Edel (1959:7-8), akkanatti ibsa: Seenaan jireenyaa hunduu wanti isaan qooddatan tokko nijira. Kunis xiyyeeffannoon isaanii seenaa dhugaafi mudannoo irratti kan hundaa'e ta'uu isaati. Namni seenaa jireenyaa nama biro barreessu tokkoo seenaa keessatti hinhirmaatu jedhamee hinyaadamu. Haata'u malee waa'ee abbaa seenaa sanaa, haala jireenya isaa waliigalaa, ilaalchaafi waa'ee wanta dhiyeesse sanaa osoo hinmormiin yookiin hindeeggariin wantuma jiru haala sammun namaa fudhachuu danda'uun

dhiyeessuudha. Qopheessaan seenaa jireenyaa tokko dhugaawwan walgadhiisan yoo walitti qabu sibiila hinbaqne fudhachuun gara warqii nama beekamaatti geeddarama. Jijjiiramni kun garuu walnyaatinsi keemikaalaa kamuu osoo itti hindabalamiin haala nama gammachiisuun kan dalagamudha.

Yaada kanarraa kan hubannu seenaan jireenyaa kan barreeffamu osoo garmalee hinmi'eessiin, hojiin uumee itti hindabalamiin, kan tureefi jiru qofa jechaan miidhagsanii dhiyeessuu akka ta'edha.

2.11. Qorannoowwan Hojii kanaan Walitti Dhiyaatan

Qorannoowwan dhimma afoola seenaa gootaatiin walqabatan sakata'uun walitti dhufeenya qorqnnoo kana waliin qaban ibsameera. Haaluma kanaan qorannoowwan gaggeeffaman keessaa kan mataduree qorattuutiin walitti dhiyaatu irratti kanneen qorannoo gaggeessan keessa tokko Dirribaa (2007) Qaacceessa Faaruu “ Gooticha Oromoo Abbishee Garbaa” Godina Horroo Guduruu Wallaggaa jedhu irratti qorannoo gaggeesseen bifaawwan faaruun gooticha kanaa ittiin dhiyaataniifi ergaa isaaniis qorannoo isaa keessatti mul'isee jira. Kan biraa Tasfaayee (2008) Xiinxala” Afwalaloo Gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Bune Dararaa” jedhu irratti qorannoo gaggeesseen faaydaa geerarsi gootummaa keessatti qabuufi dhaloonni amma afwalaloowwan gootichaa kanatti fayyadamaa akka hinjirre argannoo isaa keessatti mul'isee jira. Qorannoon qorattuu immoo xiinxala “Afoola Seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan” kan jedhu yoo ta'u, qabxiileen ijoo qorannoo kana keessatti mul'atan: gosoota afoolaa seenaan gootichaa ittiin ibsaman, dhimmoota afoolli kunniin ibsu, yoomessa afoolli kun keessatti ibsamuufi wantoota afoola kanaaf gufuu ta'antuu ibsame.

Qorannoon Dirribaa (2007), qorannoon Tasfaayee (2008)fi qorattuun gaggeessan kun walitti dhufeenyaafi garaa garummaa qabu. Walitti dhufeenyi isaanii qorannoowwan sadan isaaniyyuu goota Oromoo irratti xiyyeeffatu. Garaagarummaan isaanii immoo Dirribaanaa(2007) faaruu gootichaa irratti yoo xiyyeeffatu, Tasfaayeen (2008) immoo afwalaloo gootichaa irraatti xiyyeeffata. Kan qorattuu immoo afoola seenaa gootichaa ibsan irratti xiyyeeffata. Gama birootiin iddoon yeroonfi qaamoonni qorannoon irratti gaggeeffamanii, odhimtoonni qorannichaatis adda adda. Akkuma qabiyyeen qorannichaa olitti tarra'an irra argamutti garagarummafi tokkumma isaanii salphaatti kan addan

baafanudha. Walumaagalatti qorannoowan armaan olii kunniin tokkummaa isaanirra garagarumma bal'aa kan qaban ta'uu qabiyyicharraa hubachuun danda'ameera.

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannoo

Boqonnaa kana keessatti malli qorannoon kun ittiin gaggeeffame kan ilaaluudha. Kunis, haala waliigala mala qorannichaa, filannaa iddattoo, mala odeeffannoon ittiin sassaabame, mala meeshaalee funaansa ragaaleefi maleen qaacceessa ragaalee argamani tartiibaan dhiyaataniiru.

3.1 Waliigala Mala Qoranniichaa

Hayyoonni malleen qorannoo adda addaa akka jiran himu. Isaan keessaas tokko mala qorannoo akkaamtaati. Addunyaan (2010:60) hayyoota Tim (2002) fi Sigh (2007) *wabeefachuun* “*Malli qorannoo akkamtaa, haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookiin amala hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuufi qabata isaa akkasuumas, maal jechuu akka ta'e kan ittiin xiinxallamudha*” jedha. Haala kanaan, qorattuunis mala qorannoo ibsaa hojiirra oolchiteerti. Malli qorannoo ibsaa hiika bu'uuraa ibsuufi tarreessuun maaltuu akka ta'e, maaltuu akka ta'aa jiru kan ittn addaan baafannu akka ta'e barreessittoonni adda addaa ibsaniiru. Alem (1994:148); Dastaan, (2002:20); Addunyaan, (2010:62). Kanaafuu, kaayyoon qorannoo kanaa inni ijoon afoola seenaa Hajii Adam Saaddoo ibsan xiinxaluu waan ta'eef, qorannoo kana keessattis odeeffannoon argamu lakkoofsaan osoo hintaane jechootaan ibsamaniiru.

3.2 Filannaa Iddoo Qorannichaa

Qorannoon Kun Xiinxala Afooloota seenaa Hajii Adam Saaddoo ibsan irraatti akka adeemsifame, daangaa qoranniichaa keessatti ibsamuun niyaadatama. Haaluuma kanaan, iddoon kun Godiina Baalee, Aanaa Goobbaa iddoo Hajii Adam Saaddo keessatti dhalataniifi keessallee jiraataa turaaniidha. Kana malees, sabaabiin qoranniichi achiitti gaggeeffameef, iddoon hojii qorattuutis aanuma kana waan ta'eef, safuu, aadaa, duudhaa, sirnaafi namoota odeeffannoo kennuu danda'an waan beektuuf, waa'ee afoola seenaa gooticha kanaatiif haaraa waan hintaaneef odeeffannoo gahaa hawaasa naannoorraa salphaatti akka argattuuf ishee gargaareera. Kanamalees, naannoo qorannoon kun itti adeemsifaamu bu'uraalee misooma kan akka karaa, bilbilaafi kan kana fakkaatan waan jiraaniif qorachuuf haala mijataa uumeera.

3.3 Mala Filannaa Iddattoofi Hirmaattoota Qorannichaa

Qorattuun, hirmaattoota qoranniichaa kan filatte, mala iddattoo garagaraa lama fayyadamteerti. Malleen iddattoo kunniinis, mala iddattoo akkaayyoo fi mala iddattoo darbaa dabarsaati. Haala kanaan qorattuun, mala qorannoo akkayyoo kan filatte namoota afoola seenaa gooticha kanaa nibeekuu jettee waan itti amanteef filatte. Bifuma kanaan iddatteessuu akkayyoo akkataa ittiin fayyadamaa turte duraan dursitee namoonni dhimma kanaf filatte afoola seenaa gooticha Haaji Aadam Saaddoo beekan odeef-kennaa irraa addaan baafachuun dhimma kaayyoo qorattuun barbaadduu irratti hirmaatan waliin walqabatuuf, walqabatuu dhabuu, namoota afoola seenaa gootichaa sirritti beekan moo hinbeeknefi waan kana fakkatu ilaalcha keessa galchuun addaan baasuun kan kaayyoo qorattuu deeggaran fudhatamanii itti deemameera.

Mallii iddattoo inni lammaffaa qorattuun filatte, mala darbaa dabarsaati. Mala kanaan odeeffannoo keennitoota waa'ee afoola seenaa gooticha kanaa beekan manguddoota iddoo san jiraatan keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu danda'aniifi kan namni tokko waan beeku himuun isa biraatti dabarsuun kanneen filatamaniidha. Haaluma kanaan manguddoota afoola seenaa gooticha kanaa irratti hubannoofi beekumsa gahaa ta'e qabu jedhamanii yaadaman haala salphaan bira gahuuf mala darbaa dabarsaatti fayyadamtee odeeffannoo barbaachisaa ta'an funaanattee jirti..

3.4 Maloota Odeeffannoon Ittin Funaanamu

Qorannoo kun kan gaggeeffame odeeffannoon maddoota odeeffannoo lamarraa guurameeti. Maddi ragaa tokkooffaa kan gara aloolaatti bahamee odeeffannoo guurame yoo ta'u, inni lammaffaan immo mana kitaaba keessatti mataduriicha waliin waliitti dhufeenya kan qaban sakatta'uun kan argamee`dha. Haaluma kanaan maddi ragaa tokkoffaa irraa kara maloota deeffannoon ittiin funaanaman mala afgaaffiifi marii garee xiyyeeffatatiin Odeeffannoon funannameera.

3.4.1 Af-gaaffi

Af-gaaffiin akaakuu odeeffannoon qorannoo ittiin funaannamu keessa isa tokko ta'ee kan qorataafi odeeffannoo kenniitoonni fuulleetti walarganii odeeffannoo walii kennaan.). Bu'uuruma kanaan af-gaaffiin qorattuun gaaffii afaaniin odeef-kenniitota filataman

gaaffachuun raawwatameera. Akaakuun af-gaaffii kunis,qindaa'aafi mit-qindaa'aatti kan dhiimma bahameedha. Gaaffii banaa kan jedhaman odeef-kennaan osoo hindhiphatiin taphchaa waan gaafatame sana bu'uura godhatee haga beeku Muuxannoo ofiifi namoota eeraa deebii kennuudha. Deebiin inni kennus kan daangeffamamiti. Dastaa (2002: 85): Yaalwe (2006) waabeeffachuun akka ibsuutti, Af-gaaffiin yeroo barbaade fooya'uu danda'aa. Haala odeef-kennaa ilaalee fooyyeessuu dandeenya. Akkuuma cimina nama odeeffannoo guuruu jijjiiramee fooyya'uu danda'aa. Odeef-kennaan waan hingaliiniif yeroo barbaade akka ifa godhuuf namicha gaafatu san gaafachuu da daa'a. Odeef-keennan deebii gaaffii wajjiin hindeemne yoo deebisuu yaale qorataan gaaffii fooyyeessuudhaan akka karaatti deeb'u gochuu danda'a.

Haaluma kanaan af-gaaffii fayyadamuun odeef-kenniitootarra wanta beekan kan,waan kanaan dura jiru akkaatuma kanaan, odeeffannoowwan waa'ee afoola seenaa gootaa duuba turan baruudhaaf dhimma itti bahameera. Adeemsa kanaan xinxala afoola seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan godiina Baalee aanaa Goobbaarratti namoota odeeffannoo kennuuf filataaman manguuddoota kan ta'aniif af-gaaffiin dhiyaataniif gaaffii kuudha-tokko yoo ta'u gaaffiileen kuniis, gaaffii banaa saddeetiifi gaaffii cufaa sadii kan ofkeessaa qabuudha. Namoonni deebii af-gaaffii irratti hirmaatan baay'iini isaanii dhiira saddeetiifi haawwoota lama yoo ta'uu, waliigalatti namoota kudhantu odeef-kennitoota ta'an. Dabalataanis, adeemsa af-gaaffii keessatti yaaddota deebii keessa ka'an dabaluun gaaffilee dhiyeessuun kan danda'ame yoo ta'u, yeroo hojii aloolaa irra deddeebi'amee gaggeeffame adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumaman kan guutan gaaffiileen dhiyaatanii deebii argataniiru.

3.4.2. Marii Garee Xiyyeeffataa

Mariin garee xiyyeeffataan od-himtoota waliin bakka tokko taa'aanii dhimmoota gaaffii kaasaan irraatti gaaffii walgaafataa, walyaadachiisuufi walamaansisuuf gargaara. Kanaaf mala kanaan manguddoota dhimmoota qoratamu kana irratti ragaa gahaa nikennu jedhamanii amanman namoota jahaa mar'achiisuun ragaa akka kennaan tasifameera. Kunis kaayyoo iddoo qorti afgaaffii hanqise akka guutaniif mala kana qorattuun odeeffannoo hafan duguugdee fudhattee jirti. Kana malees od-himtoonni yaada irraafatan

akka walyaadachiisaniifis gargaareera. Aakkasumas yeroo marii tokko keessatti odeeffannoo baay'ee waliitti qabuuf qorattuus gargaareera.

3.4.3.Sakatta'a Dokomentii

Malleen funaansa ragaa qorattuun dhimma itti baate keessa inni biroo sakatta'a dokamentiiti. Kunis kitaabolee, barreeffamoota maxxanfamaniifi hinmaxxanfamiin sakata'uun kanneen waa'ee Haaji Aadam Saaddoo ibsan irraa odeeffannoo fudhattee qorattuun qorannoo kana keessatti dhimma itti baatee jirti. Bifa kanaan odeeffannoo waa'ee seengulummoo Haaji Aadam argamee jira.

3.5 Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaaname

Qorannoo kana keessatti ragaa funaanuuf od-kennitoota hayyamsiisuun meeshaaleen gargaaran kan akka: arge-dhageettii (audio visuals), kaameeraa suuraa, sagalee waraabduutti dhimma itti bahameera. Odeeffannoon haala kanaan waliitti qabames gara barreeffamaatti kan jijjiirame yoo ta'u, suuraaleenis waraqaa qorannoo kana keessatti hammatamaniiru.

3.6 Malleen Qacceessa Ragaalee

Qorannoo kana keessatti ragaaleen argaman akka ragaatti qindeessuun dura sirummaafi qulqullinni isaanii mirkaneefamanii jiru. Kunis marii garee qaxxaamuraatiin gaaffilee qaxamura gaafachuun deebii argameen mirkanaa'e. Itti aansuun ragaaleen gara aloolaatiin argamaniifi odeeffannoo sakatta'a barruutiin mata duuricha wajjiin waliitti dhufeenya qaban akaakuudhaan qoqqoodamanii malleen qaaccessa ragaa akkamtaatiin xinxalamaniiru. Kunis ragaalee gama sakatta'a dokamentiitiin argaman seen-gulummoo keessatti ragaalee afgaaffiifi marii garee xiyyeeffatan argamaniin yaada isaanii walsimsiisuun xiinxalamaniiru. Akkasumas ragaaleen karaa afseenaatiifi mammaksaatiin argaman ergaa isaanii walsimsiisuun walkeessatti qacceffamanii jiru. Sababiin isaas hiikka mammaksa'a kallattiin argachuuf haala mammaksi sun keessatti mammakame afseena keessatti mul'ateera.

Kanaaf ergaa mammaksotaatiifi afseenootaas walkeessatti yoo xiinxalaman ergaa isaanii kallattiin bira gahuuf gargaara jedhameeti. Odeeffannoon gama afwalalootiin argaman yoomessaa, yeedaloofi qaama dhiyaatuun bu'uureffachuun sirba, ashoo-ashilaa, faaruu

baaroofi faaruu boo'ichaa jechuun mata duree mata dureen qindeeffamani gadfageenyaan xinxalamaniiru. Haluuma kanaan ragaaleen haala walfakeenyaafi garaagarummaa isaaniitiin adda addaatti gurmeessuun, ragaalee argaman bifa barreeffamaatiin qindeeffamanii ibsamaniiru.

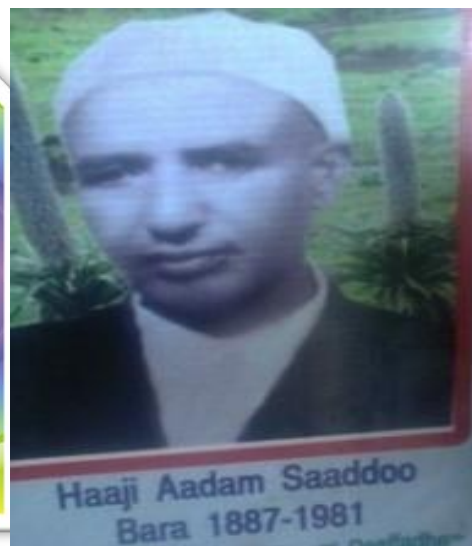
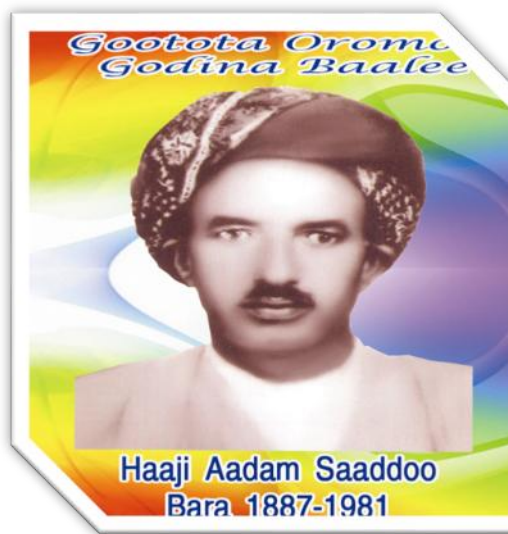
Boqonna Afur: Xinxalaafi Hiika Ragaalee

Boqonnaa kan keessatti ragaawwan malleen afgaaffiin, marii garee xiyyeeffataanfi sakata'a dokumentiitin argamantu xinxalaama. Kunis, gaaffilee bu'uuraafi kaayyoo qorannichaas bu'uura godhachuun dhiyyata. Innis kan ta'u mala lamaani. Malli tokkoffaan qoqqooduu yoo ta'u afoolli seenaa gootaa funaanaman kun dhimmoota garaa garaarratti hundaa'uun gooroo goorootti qoqqodamniiru. Malli lammaffaan xinxala yoo ta'u ragaaleen qoqqoodaman kun haala qoqqoodinsaatii xinxalamaniiru.

4.1 Xinxala Ragaalee Funaanaman

Dhimmoota afoola seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan bu'uureffachuun gaaffilee afgaaffiin, marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta'a dokumentiitin yaadoleen funaanaman, bifawwan itti dhihaatuun, dhimmaa afoolaa seenaa qabatee dhihaatuun, yoomessa afoolli sun keessatti dhihaatuufi jijjiiramaafi itti fufiinsa isaaf wantoota gufuu ta'an bu'uura godhachuun gaaffiiwwan ka'an deebisuun xiinxalame. Afoola keessatti wantoota gootaafi gootummaatiin walqabatan hedduutu himama. Akkuma armaan olitti tuqamuuf yaalameen gaaffilee afgaaffii, marii garee xiyyeeffataafi sakata'a dokumentiiti keessatti ka'aniif, deebii armaan gaditti walitti qabamuun cuunfamni kennameerra.

4.1.1 Seengulummoo Haaji Aadaam Saaddoo

Gootota Oromoo gootummaa ofii hojiin mirkaneessa keessaa tokko kan ta'an kabajamaafi jaalatamaan akka biiftuu (aduu) seenaa isaanii yoo kaasaan Oromoo hunda keessaa ifu, Leenci Saaddoo Godina Baalee, Aanaa Goobbaa, ganda Daaraaraati. Haaji Aadam Saaddoo, abbaa isaanii Saaddoo Sheekaa Bonjaafi Haadha isaanii Addee Haliimaa Waaqoo irraa bara 1887 dhalatan.

Haaji Aadam Saaddoo maqaalee armaan gadiittin waamamu.

1. Leenca Saaddoo
2. Kormicha Saaddoo
3. Haaji Aadam biyya Daararaafi
4. Tokkichaa Saaddoo jedhamani bekkamu.

Uumri ijoollummaa isaanitti barnoota Islaama Qur'aanaa hanga iilmiitti (knowledge books) sirriitti hordoofaa turan. Haaji Aadam yeroo ijoollummaa isaan akkuma ilmaan Oromoo kamiyyuu yaabbii fardaa, daakka bishaan haalaan kan danda'an yoo ta'u, ijoollee umrii isaan wajjiin taphoota akka: utalchoo, fiigichoo, saddeeqa, korboofi kan kana fakkaatu irratti hirmaatanii taphataa turan jedhama. Kana malees osoo umriin isaan achiin hingahin kaaya biyyaa kan akka du'a dhaquu, sirna fuudhaafi heerumaa, kan hirphaa adda addaa irrattis hirmaachaa turan jedhama. Haata'u malee manguddoonni yeroo sanii umriin isaa kaayaaf hingeenne jechuun kenna iddo garagaratti kennamu kana irraa fuudhu didaa turan. Adeemsuma keessa manguddoonni kaaya inni kennus akka irra fuudhamuufi yaa'aa irrattis yaada isaa haa dhageeffannuu jedhanii murtiidhaan akka dabarsan himama. Suutuma suutaan umriinillee dabalaa dhufanii manguddoonni beekumsa isaani kana keessatti arganii jaarsummaa adda addaatiif olii gadiin deemaa turan jedhama.

Haajiin bifaan magaala ifaa, funyaan qottoollaa, fuula guutuu, nyaarri ijaa dhedheeraa, rifeensi aggaara isaanii baay'atu, morma dheeraa, buqqee mataa guddaa qabaniifi akkasumas, yeroo hundaa koofiyyaafi amaamaan dhoogfamus rifeensa mataa luuccaa qaban. Dhaabbata hojjaatiin dheeraa ta'an, alala foon qaamatin yaabbaattu fardaafi daaktu bishaani waan turaaniif dureessa coomaa furdaalle miti. Qal'allee miti. Qaama gubbaa jalaattii wal qixxaayaa jiddugaleessa namni ispoorti shaakaluu qabu tokkoo qaban. Haajiin nama bareeda gaachana qaban, uffata qulquulluu malee hinuffanne, yeroo hedduu suufa adii, gurraachafi dalaacha uffaachu filaatan. Halluun uffaata kanniini

isaaniif hiikkaa jiruufi jireenyaa uummaata Oromoo yeroo sanii agarsiisa. Amaamaan adiifi koofiyaan mallaattoo amantaa isaaniiti.

Gama biraatiin amaaloonni Haajiin waliin dhalatanis ta'e, kan dhalootaan booda dhufaan yookiin maxxanfatan amaloota filatamo eenyummaan isaani akka ifu, maqaa isaani bara hundaatti saba isaani biratti akka hindagaatamne kan taasisaan: gootummaa, arjuummaa, rabbuummaa, heeraafi seera aadaa ummatichaatiif kabajaa guddaa qabachuudha. Kanarraa kan ka'e weerartoonni Minilik Baale gahuun biyya erga dhuunfatani booda hojii kan godhatan biyya umatiichaatiin teenya jechuun, abbaa biyyuummaa isaan waakkachiisuu, aadaa, amantii, heeraafi seera ummaatichaa irraatti duula banuun uggura addaa addaa adeemsisuun kan ummaatichaa xiqqeessuu irratti xiyyeeffatanii kan isaanii bakka buusuu kaayyoo godhatanii bal'innaan itti deemuu eegalan. Yeroo sana keessa Haaji Aadam hirmaannaa hawaasa keessatti taasisaniin beekkamtiifi fudhatama argachaa waan dhufaniif qabsoo diddaa gabruummaa sirna bulchiinsa Miniliik irratti ummanni Baale taasiise keessatti Haaji Aadam adda durummaan irratti himaachuun: gooftummaa malkanyoota dhuunfaan gosoota irratti ramadaman ofiitti fudhatanii gabbaruu diduufi amantii isaanii fudhachuu diduun, sabboonummaan Oromoofi qabsoo bilisumaa ummata Oromoo sanaa booda Baaletti maan'eeffattee akka dagaaguu bu'uurri jalqabaa kan itti kaahame jedhama. Haaji Aadam miidhaa ilmaan Oromoo irra gahuu ittisuuf goota wardiyaa dhabbate ta'uu sirba dargaggoonni bara sanii sirbani irra hubachuun nidanda'ama.

Nu Leenca Saaddoo qabna,
Beeki Malkanya, beeki Malkanyaa,
Ergaaf nu hineeggatinii,
Si qajeelchina Leenca Daararaa.
Namu isinii hinqotuu,
Of beekaatummaan bulaa jaalalaan.

Qabsoon biraa ummata gurmeessuu ture. Haajiin bakka deeman hundaatti ilmaan Oromoo gurmeessuun "Tokko ta'aa, yoo xiqqaate afoosha tokko dhaabadhaa, rakkoo irratti walgaafadhaa, waltumsaa ofqofa irratti hindhaabbatiina" jechuun ilmaan Oromoo gorsaa turaan jedhama. Fakkeenyaaf Haajiin gaafa Harariifi Dirree-Dawaa dhaqan

ijoollee Baale, Arsiifi Shawaa waliitti naaqabaa jedhanii maallaqaa qofa hinaarii'inaaa, baradhaa warra Harari waliinis walcimsaa, isiniis warri Harari cimsaa jechuun gorsan jedhama. Haaluuma walfakkaatuun bara,1950moota keessa haajiidhaaf Saawudi wayta dhaqaniis dargagoota Oromoo biyya Saawudi jiran waliitti qabuun gorsanii, ministeera barnoota biyya Saawudi birra dhaqanii dargaggoonni keenya biyya rakkoo keessaa waan dhufaniif maqaa rabbiitiin akka nuuf jajjabeessitan jechuun waadaa itti nu kennanii jechuun kan hime qabsaawa beekamaa Ismaa'eel Aliiti jechuun Muunsaa Haaji Aadam wabeeffachuun ibseejira. Kana malees ummata Baalefi Diida'aa Dirree sheek Huseen ji'a jaha-iahaan muuda dhaqan waliitti qabuun miidhaa habashoonni Oromootarraan gahaa jiran dandamachuuf akka walta'aniifi ajaaja bulchoota habashoota hinfudhatiinaa jechuun gorsaa turan.

Haajiin bulchiinsa H/Sillaasee keessatti aangoo: burqaa, qaadii, bulchaa aanaafi awraajjaa ta'anii akka hojjataniif yeroofi iddoo gargaraatti muudamanii turan. Haata'u malee Hajiin aangoon kamiyyuu yeroo sanitti ummata Oromootiif bu'aa kan qabu osoo hintaanee lugaama naaf-xanyaan ummata ittiin qabatuuf caaseffate jechuun hoggansa yeroo kamiyyuu ummata ofiitiif kennaa turan keessatti akka mootummaan Hayilsillaasee ajajetti osoo hintaane, akka ummata isaaniitiif tolutti diina dura dhaabbatanii mirga saba ofiitiif wal'aansoo guddaa godhaa turan.

Galmii kaayyoo qabsoo isaanii biyya teenya habashoonni nu harkaa fudhatte harka keenyaatti deebifachuufi ummata keenya gabruummaa jalaa baasuuti. Sabaaba kanaaf maqaa qabsoo diddaa gabruummaatiin bara 1911-1912 keessa Goobbatti hidhaman. Baale keessa nama qabsoo diddaa gabruummaatiin walqabatee hidhaman kan jaqabaa ta'uu gaafa Haajiin du'an manguddaanni adda addaa ragaa bahanii jiru jedhu manguddoonni.

Erga sirni H/Sillaasee kufee Dargiin aangoo qabatees Hajiin "Sunsuumni jijjiiramuus ibiiddi ummaata Oroomoo gubu sanuuma" jechuun qabsoo isaanii daraan jabeessanii itti fufaan. Sirniichi Dargii gama isaatiin namoota hawaasa keessatti bakka guddaa qaban ofiitti dabaluun hojjachuuniis tooftaa mootummaa Dargii ture. Kanaaf immoo namoota kiyoo keessa malaan galchachuuf yaaddame keessaa tokko Haajii Aadam turaan. Jijjiiramni mootummaa fedhii Haaji Aadam saba ufii gabrummaa jalaa baasuuf qaban kan

jijjiire hinturre. Dargiin aangoo qabatee biyya bulchuu itti fuufe Haaji Aadamillee qabsoo isaa itti fuufe. Kanaaf Dargiin waan Haajii shakkaniif dhuma bara1968-jalqaba 1971 tti gaaffii tokko malee mana hidhaa tursiisaan.Eerga sabboonaan Oromoo Geetachoo Waaqjiraa bulchaa godinaa ta'ee muudamee Haajiin akka hidhaa bahu godhe. Lammatas shakkima sodaa ufumaa ofirratti uumaniin humna qaban irratti hundaa'uun gaaffii tokko malee dhuma bara 1977 hanga jalqaba1980tti hidhan.

Ammas dhalootaan Boorana, sabboontota Oromoo keessa tokko kan ta'e, Godaanaa Tunnii bulchaa godina Baalee ta'e muudame. Godaanaan akkuuma bulchiinsa ta'ee hojii eegaleen Ormoota sadarkaa adda addarra hojiirra turan dhiibbaa nafxanyootaatiin quuqama ummataaf qabaniin maqaa siyaasaatiin bara1971 eegale hidhaarra turaniifi Haajii Aadamiin hiikuu irratti xiyyeeffate. Haaluma kanaan Godaanaan aangoo Dargiitu natti hafa malee ani jaarsa goota Oromoo kana hidhaatti hinlaalu jechuun namoota iyyannoo galfataniifi Haajii Adamiillee akka gadi dhiifamaniif ajaaja dabarse. Haala kanaan namoonni boruumtii yoo mana hidhaatii bahan Godaanaan konkolaataa isaa shofeeraan ergee Haajii fuudhee gara mana isaatti akka geessu godhe. Haaji Aadaam ummata Oromoo biraatti kabajaafi jaalaala isaan qaban daangaa hinqabu. Isaanillee ilmi Oroomoo hundi ilma kiyya jedhanii ofitti qabanii, rakkoofi bal'inna keessatti abbaa ummataa ta'aanii, rakkoo ummataatti dhufuufi dura ofkennuun, ummata bobaa ofii jalatti qabatanii waliin turan. Jaalallis ta'ee kabajaan ummannis ta'ee qaamni kamiyyuu namaaf qabu gaafa murtiin Rabbi dhufte of jijjiiree irraa nama hinhambisuu, Haajiin dhalatani waggaa 104tti Bitootessa Saddeetitti bara 1981 adduunyaa tanarraa boqatan. Gaafa Bitootessa sagalii jaalalleewwan isaanii dubartootaan alatti namoota kuma torbaatamaa oliitiin gaggeeffaman.

Maddi: od-kennitootaa Aanaa Goobbaatti guyyoota (16/7/09-27/9/09)ti odeeffannoo kennaa turaniifi Muunsaa Haaji Adam Saaddoo (2006:10,40-48,157-175) irra kan argame.

Seengulummoo kanarra wanti hubatamu, akkuma mammaksi Oromoo “Jibicha korma bahu haadarratti beekuu” jedhu, Haaji Adam Saaddoo nama ijoollummaatti mul'ataafi kaayyoo guddaa qabuudha. Kaayyoofi mul'ata isaan ijoollummaatti qaban kana dhugoomsuufi galmaan gahuuf hanga manguddummaatti kutannoofi murannoon akka

isaan qabsaa'aa turan isaan taasise. Aadeemsa kutannoofi murannoo qabsoo isaanii kana hawaasichi isaan keessatti kan hubatan Haajiidhaaf maqaalee dabalataan kan hojii isaanii ibsu akka mogaasaniif hubachuun danda'ameera. Qabsoon Haajiin diddaa gabrummaatiif godhaa turan keessa inni duraa biyya keessaafi biyya alaatti, iddoowwan amantiitti kan akka Dirree Sheek Huseenitti ummata gurmeessuun akka ummanni Oromoo tokkummaa isaanii cimsatanii hachuuccaa sirnoota gabroomfataa adda addaatiif osoo hinjilbiiffatin akka biyya, aadaafi amantaa isaanii cimsanii qabataniif ummata gorsaafi gurmeessaa turaniiru. Akkuma mammaksi Oromoo "Walii galan alaa galani, Jibriin waltaatee arba hiitii" jedhuufi dhadannoo "Tokkummaan humaa !" jedhu. Haaji Aadam ummata Oromoo gurmeessuun akka diinni adda addaan baasee isaan hingabromfanneef akka walbeekanii waliif beekaniif gorsaa turaniiru.

Kanarra kan ka'e qondaaltoonni sirnoota darbanii cimina, jaalalafi fudhatamummaa guddaa Haaji Aadam ummata biratti qabu kana waan hubataniif karaa Haajitiin ummata qabachuuf jecha Haajii funyoo ittiin ummata qabatan gochuuf Haajiif sirnoota adda addaa keessatti aangoo adda addaa akka muudaa turaniidha. Akkuma mammaksi Oromoo "Malaan bishaan waddu" jedhu qondaaltoonni sirnoota darbanii dura Haaji Aadamiiin aangoon sobanii ofitti qabanii sanii booda ummata akka ofii barbaadanti hachuucanii bulchuuf malatan. Haata'u malee Haajin aangoo yeroo kamiyyuu keessatti kan hojjataa turan akka ummata Oromootiif tolutti malee akka qondaaltoota sirnichaatii toluttii hojicha raawwata akka hinturreedha. Kanarra kan ka'e Haajii yeroofi iddoo adda addaatti maqaa qabsoo diddaa gabrummaatiin hidhama akka turaniidha.

4.1.2. Maalummaa Gootaa

Gootni akka hubannoo Oromootti nama jabaa lolee diina ofirraas ta'e biyyasaarraa deebisu, dirree lolaa kamittiyyuu ofduuba kan hindeebine, roorroof kan hinbulle, nama ilaalcha gaarii uummatasaaf qabu, kan hinloogne, birmadummaafi bilisummaa ofii isaarra darbee kan sabasaaf osoo of hinqusatin dabarsee ofkennuudha. Oromiyaan gootota hedduu qabdi. Kanneen keessaa gootoota Oromoo Baale kan akka: Jeneeraal Waaqoo Guutu, Jeneeraal Huseen Bunee, Haaji Aadam Jiloo, Aliyyii Cirrii, Haaji Umar Qeebaloo, Ismii Abbaa Washaa, Abdulaahi Badhaasoofi kan kana fakkatan odihimtoonni qorannoo kanaa tarreessanii jiru. Haaluma kanaan goonni akka aanaa Goobbaatti

beekamu Haaji Aadam Saaddoo qofa akka ta'eedha. Haaluuma kanaan gochoota gurguddoo goonni kun sodaa tokko malee raawwataa tureefi jechoota dhaamsa guddaa ofkeessaa qaban kan gootni kun dubbataniin isaan yaadanna jechuun odihimtoonni yaada isaanii ibsaniiru.

4.1.3. Gosoota Afoola Seenaa Haaji Aadam Saaddoo Ibsan

Iddoofi yeroo itti raawwatamu, haala barbaachsummaa sochii qaama, nama himuu (manguddoota, dardarran, shamarran, haawwota), yeedaloonfi kan kana fakkaatuu irratti hundaa'uun, afoolli seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan bifa afseenaatiin, mammaaksaan, sirbaan, asho-ashilaan, faaruu baaroo fi faaruu boo'ichaatiin akka jiran odihimtoonni deebisanii jiru. Bifuma kanaan hirmaattoota garee lamaaniifi sakata'a dokomentii irraa odeeffannoon argame haala walhinfaallessineen afoolli seenaa goota bifa ifaafi namaaf hubatamuu danda'uun akka armaan gadiitti dhihaataniin lafa kaa'ameera.

4.1.3.1. Mammaksotaafi Af-seenaawwan Seenaa Gootichaatiin walqabatan

Afoolli ibsituu aadaafi calaqqisiistuu eenyuummaati. Kunis kan agarsiisu afoola beekuun aadaa beekuu, aadaa beekuun jiruufi jireenya nama dhuunfaafi kan hawaasaa beekuudha.

Haaluma kanaan afseenaawwaniifi mammaksoonni kanaan gaditti dhiyaatan kunniin kan bal'innaan hawaasa keessatti afoola seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsaniin walqabatani beekkaman ta'uusaa od- kennitootarraa kan qorattuun funaantee qaccesiteedha.

1. “Jaanohyi Gaafa Galmee Itiyoophiyaa Bulchuu Rabbirraa Fuute Baale Keessa Jirtii?” “Jaanoo hoyi hadaamii qottoo otoo hinta'in gurroo (damee) isiittu jigsu.”

Baale bara bulchiinsa Miniiliki irra hanga bara, mootummaa H/Sillaasee 1945tti Awuraajjaa Harar keessa tokko turte. Bara kana hunda ummanni dhimmoota adda addaatiif Harar dhaquun dirqama waan tureef, ummata xaariin lafa fagoo kun itti hammaanaan nugusaatti iyyachuuf murteeffatan. Kanaafuu, ummanni baddafi gammoojjii Baalee waliitti bahee erga mari'atee booda iyyannoo nugusiicha bira dhaquuf qopheeffatan, ergamtoota rakkoo ummataa kana geessanis gammoojjiifi badda nama tokko-tokko filatan.

Gammoojjii Baaleeti----- Sulxaan Nuhoo Daadhii,

Baddaa Baaleeti ----- Haaji Aadaam Saaddoo filatanii bakka buufachuun H/Sillaaseetti ergaman. Jarri ummata filataman lamaan yeroo H/Sillaaseen ayyaana Qulluubbii Gabreel kabajuuf Harar bu’u eeganii manguddoota Harar H/Sillaaseen walbeekan qabatanii isaa ayyaana kabajate magaalaa Harariitti deebii’u eeganii bira dhaqanii, Haajiin rakkoo ummta Baalee nugusichaaf dhiyeessuuf gaaffii, “Jaanooheyi, biyya Itiyoophiyaa jedhamtu tana Rabbiin akka bulchu natti kenne jettaniimi ?” jedhanii gaafatan. Nugusichiis “Eeyye” jechuun deebisaniif. “Ergasuu gaafa galmee Itiyoophiyaa bulchuu Rabbirraa fuutaan san ummanni Oromoo Baalee keessa jiraachuu laaltanii hubatti anii?” jedhaniin. Nugusichiis “Akkam Baaleen akka shurraabii nafa keennatti aansinee godhannuutti ilaalla” jedheen.

Ammas Haajiin ”yoo akkas ta’e maaliif guyyaa tokkollee dhuftanii nu laaluu dhabdan? Rabbi wayta biyya tana haa bulchitaniif galmee biyyattii isinitti kenne tokko ofiitti qaba, tokko ofiirraa fageessaa isiniin jedhee ?” jechuun gaafatanii, iyyannoo ummata qabatanii dhaqaniin itti kennan. Ammuuma waan nuun jeettu nuun jedhi malee karaa biyyatti deebinuun hinqabnu jedhaniin.

Nugusichiis “qaama keenna wajjiin mar’anna” jennaan, Haajiin “Jaanooheyi hadaamii qottoo otoo hinta’in gurroo (dame) isiittu isii jigsaa. Namoonni wajjiin mari’atan waan biraa malanii ummata Baalee akka hindhabne isiniif sodaadha” jedhaniin.

Sanaa booda Nugusiichi wanni barbaaddan isiniif haata’uu, Baaleen Xaqlaayi gizaatii biyya teenna isiin godhe kan jedhu murtii kenneef gammachuun gara biyyaa gala. Ummata jaalannuufis ‘Yemisraachii’ kana himaaf jedhee ofiirraa galche. Baalees san booda ‘Xaqlaayi Gizaata’ ofdanda’e Awuraajjoota shan tan qabdu taate caasiffamte jechuun odeeffanno kan naaf kennan obbo Ibraahim Ruufaa ganda Walta’ii Maagidaatti guyyaa 27/8/2009fi obboo Abdulqaadir Moocheeti ganda Ashuutatti guyyaa 23/7/2009ti.

Afseenaan kun kan nu hubachiisu Haaji Aadam Saaddoo gamna namaa, hayyuu beekkaa kan ummanni rakkoo isaan mudateef nama nuu furuu danda’a jedhanii itti amanu, isaanis nama rakkoo ummataa dandeettii dubbii isaanii tan human qabduutti fayyadamuun yaada

tokko karaa gabaabaan ibsuun nama nama amansiisee rakkoo uumamu tokko nama hiikuu danda’u ta’uu isaanii namatti mul’isa.

2. “Jaanohoyi maqaa keessaaniis hin barbaaduu, Waarroo keessaaniis hinuffaadhu, Abbaa feetan muudaa, abbaa feetan waaroo keessaan badhaasaa.”

“Hilleettiin waa afur fakkaatti: gurraan harree fakkatti, eegeen re’ee fakkatti, fuulaan adurree fakkattii, qeensaan saree fakkaatti”

Bara 1956 bara haccuuccaan gabruummaa cimee finqiillii qabsoo diiddaa gabrummaa ummaata Baalee ifaatti bahe. Kun immoo qaama mootummaa hirriibaa dhorgee guyyaan halkaan ittii ta’e. Ummaanni nagahaan mana bahe nagahaan manassatti galuu dadhaabe, samiichii qabeenyaa ummaata qaanii tokkoo malee ittii fufee. Haala kana qabbaaneessuuf nuguusichii ilmaa isaa Asaffaawasan wajjiin garaa Baalee dhufuuf karoofatan. Nugusichii dhufuuf torbaan tokkoo akka hafeen namoota midhaa ummaata irraa gahe kanaa nugasatti himaan jedhamani shakkaan kan akka: Haajii Aadam Saaddoo, Haajii Umar Qeebaaloo, Ismii Abbaa Washaafi kanneen biro karaa irraa fageessuu yaalan.

Haata’uu malee waraqaan gabaasaa rakkoo ummataa ibsu Ismii Abbaa washaa harka jiraachuu waan dhgahaniif isa qofaa Goobbarra fageessaanii Gindhiiritti hidhaani, Haaluma kanaan guyyaan dhufaati nuguusichaa gahee ummanni Baalee bakka jiiru hundaa akkuuma ajajaamaniin simanaaf magaalaa Goobbaatti hiraraa bahaan buufata xaayaaratti eegan. Waytaa nuguusichii xaayara irraa gadii buhuuf hulaarra gahee sareen isaa dura gad baate. Ummanni yeroo nuguusichi xayyara keessaa gadi bahuu lafatti kufaa simadha waan jedhameef lafatti kufan. Ummata sana keessaa kan dhabbattan Haajii Aadamiifi Haajii Umar Qebaloo qofa. Sirni simannaa ergaa rawwatee booda namoota beekkamoo, manguddoota biyyaafi abbootii amantaa Awwarajjootaa hundaa keessa waamaman Nugusichaanfi keessumoota isaa wajiin dhufaaniin akka walargaan taasisame. Gabaasni waa’ee xaqilaayigizaatichaa ilaaluu akka isaanii tolutti qaama mootummaatiin nidhiyate. Gabaasicha keessaatti wantoonnii rakkoo ummataa ilaalan hinammaatamne. Kana malees ummaannii rakkoo isaanii akka dhiyeffaattuufis carraan hinkennamneef.

Gabaasichaa booda ummata biyyaa keessaa namoota beekkammoo, baallabbaatoota, kanaan sossobuun hookkoo ummaatan qabatan godhachuuf barbaadaniifi, akkasumas

arbanyootaafi warroota galataa ‘baalawulatoota’ isaaniitiif nugusichi muudama maqaafi uffata kabajaa isaanii akka badhaasan dhiyeessuun namoota maqaa waamutti seename. Namoota muudama maqaafi baadhaasa kaabbaa akka argatan maqaa isaanii qabame keessaa wamamaa, kuun maqaa” Baalanbaraas,” kuun Giraazmaacha,” kuun ammo kan sadarkaa olaanaa “Fiitawuraarii” jedhamee muudamaa, kaabbas badhaafamaa, dabareen Haajii Adam Saaddoo gahe.

Haajii Adamis maqaa “Fiitawuraarummaa Nugusichaan muudamunii, badhaasa kaabbaatis nugusicha harkaa akka fudhataniif waamaman. Haajii Adam: miidhaan ummata biyyaarratti rawwatamaa ture garaa isaani hammeessee mararfata waan turaaniif, gabaasuma fakkeessaaf dhiyaate keessaatti goonkumaa rakkoon ummataa tuqamuu dhabuun, waayeen ummumataatis akka hindhiyaannee gabaasni qorqnnoo rakkoolee ummataa qophaahee ture Ismii Abbaa washaa wajjiin hidhamuun, kun hunduu osoo jiru Habashaan akka waan na jaalattuu, ummata kiyyaan sobuuf maqaan kiyya bakka sanitti waamamuun akka rasaasa natti dhukaasanii na ajjeessani natti fakkaate. Waaroon isaaniitis waan gogaa ummata keennaa kan habashoonni badheetti rasaasaan fixan sanniin irraa baasanii mataatti na uffisan natti fakkaata jedhan.

Haajiin muudamaafi badhaasaaf maqaan isaanii wamamee waiyta nuguusiicha dura dhiyaatan akkana jedhaniin, ”Jaanohyi silaa akka hindubbanne afaan nu hidhanii, rakkoo qabnu wajjiin nu ukkaamsani, sarooni tee ta duruu nu arrabsaa jiraattu ammallee erguuma miilli kee nu keessa dhaabatees nu arrabsaa akka jirtu gurra keetiin dhageetta, nu ummata arrabamuu miti. **“Hilleettiin waa afur fakkaatti: gurraan harree fakkatti, eegeen re’ee fakkatti, fuulaan adurree fakkattii, qeensaas saree fakkaatti”** jechuun itti mammakanii wayita namatti fayyadamuu barbaddanfi namatti haasoftan nama gaarii fakkattan, wayta namatti garagaltan akka sareetti nama nyaattan kanaafuu, ani maqaa abban kiyya naa baase Adam qaba. Kiyya ammo Haaji Adam qaba. Maqaa kanneen lachuu ka aniis jaaladhu, ka ummanni kiyyas ittiin na beekuufi naan jaalatuudha. Uffataas bifa fedheen bitachuuf aanjaa qaba, maqaa keessan hinbarbaadu, nama barbaaddan muudaa, waarroo keessaniis hin uffadhu, abbaa feetan uwwisaa jecuun haasawa dhaaban jechuun kan odeeffannoo qorattuuf kan kennan obboo Ibraahim Ruufaa gaanda Walta’ii Maagidaatti guyyaa 27/8/2009fi kanneen biroota.

Afseenaa kanarra wanti hubatamu, Haaji Aadam goota namaaf hinjilbiiffanne, kan lammii isaa dhugaadhaan jaalatu, kan akka nama dhuunfatti kabajamuufi fayyadamuu hin barbaanne, faaydaafi kabajaan lammii ofii wajjiin ta'uu nama itti amanu ta'u. Kana malees, nama miidhamni lammii isaa isa dhukkubsitu, maqaafi uffanni kabajaa iddoo lammiin isaa miidhaa keessa jirtuutti nugasichi isaan badhaasaan kan ittiin Haajii sosobanii ofiitti qabanii, ummatas karaa Haajiitiin qabachuu akka barbaadan Haajiin waan beekaniif nugasichii rakkoon ummataa heedduu osoo jiru ukkaamsanii maqaafi uffata kabajaa isaanii kennuun borus kama ofiifi ummata wajjiinis ukkaamaman ta'uu nama xiinxallu akka ta'an namatti mul'isa.

4.“Duuti Luuynaa Kuma, Tan Gootaa Takkattima, Waanni Garaa

Nu Baate Garaatti Nu Deebite Amma Waan Feetan Fidaa”

Qabsoon ummanni Oromoo Baalee karaa Dhihaatiin hooggansa Jeneeraal Waaqoo Guutuufi Koloneel Aliyyii Cirriitiin, karaa Bahaatiin Jeneeraal Huseen Buneetiifi Koloneel Abdulaahii Badhaasootiin eegalaame, qindoomina hooggansa gootoota dirreefi ummata keessatiin cimee bakka hundatti itti fufe. Qabsoon ummataa laggeen Baale kara Bahaafi Kabaan laggeen Waabee ce'uun gara Booranaatti babal'atee ture. Yeroo sana keessa, Haaji Aadam kaayyoo qabsoo gara ummata Oromoo naannoo Baaleerraa fagoo jiraatanii hundaa bira akka geettu xalayaa icciiti qabsaa'oonni dirree qabsoo turaniifi yaada murtii koreen hooggansa ummata kanneen akka: Qaadi Ahimad Imaama, Haaji Abuubakar Dargaa, Huseen Aloo Abdaa, Masqalaa Gunbichoo, Gaarii Watareefi kan kana fakkataniin karaa harka Haajiitiin Waldaa Maccaafi Tuulamaatiif ergame. Ergaan (qabiyyeen) xalayichas:

- Waraani H/sillaaseen nurratti duulchise keessa irra guddaan ijoollee Shawaa, Wallagga, Jimmaafi kanneen birootti ijoolleen teessan waraana diina ta'anii akka nuutti hinduulle nurra dhaaba.
- Isiin qabannee ijoollee waraana diina taate sirreessuu nidandeenna.
- Carraa qabdaniin qabsoo keenaa addunyaatti akka nu beekamu godhaa.
- Ijoollee baratte waa nu gargaartu nuuf ergaa.
- Waan hundarratti bal'iinnaan akka waliin mar'annu namoota keessan nuu ergaa.

- Olola dharaan Amaarri nurratti oofu nu abba biyyummaa keenna wakkate shiftoota, Sumaalee nuun jedhu kijiba ta'uu ummata Oromoo hundatti nuu hima. Nu amantiin keenna kan Isilaamaa ta'us Oromoo ta'uu keenna hubadhaa.

Sumaaleen amantiin walfakkaanna malee, Sabaan adda ta'uu keennas beeka. Nu ka lolaa jirruuf biyya teennaafi malee, Somaaleefii miti. Kana ummata keenna hundaatti nuuf hima. Kan jedhu dubbiin jioo xalayicha. Kana qabataniin Hajiin gara Finfinneetti qajeelan Finfinnee galaniin, bulanii ganama mana Jeneeraa Taaddasaa Birruutti bilbila bilbilan. Akka carraa ta'ee Jeeneraal Taaddasaan erga hidhamani guyyaa lama bulanii jiru. Sabaaba dura taa'ummaa Waldaa Maccaafi Tuulama ta'uuniifi mirgoota ummata Oromoo kan siyaasa, diinagdee akka kabajamuufi ummatici abbaa biyya isaa ta'uu qaba jechuun dhoksaa malee ummata barsiisuu isaatiin humna gabroonfataa sirnichaatiin too'anna jala oolfamanii turan. Haaji Aadaam odeeffannoo rakkoo uumamee kana waan hinbeekneef bilbila gara mana Jeneeraal Taaddasaatti bilbile. Haata'u malee bilbila kan jalaa kaase itti gaafatamaa waraana sirnichaa mana Jeneeral Taaddasaa too'ate, haala jiru sakata'aafi hordofaa jiruudha.

Innis sagalee isaa ka Jeneeraal Taaddasaatiin walfakkeesse Hajiin makiina isiin ergaa isiin haafuudhanii namoonni an isinitti ergu waan isiin hinbeekneef akka isiin beekaniif uffata uffattaniifi waan isiin beekaniin natti hima jedheen. Haajiinis mallattoo ittiin beekuu danda'an itti himanii yeroofi bakka walbeellamataniitti dhaqan. Akkuma Haajiin bakka beellamaa gahaniin makiinaan waraana foolisii qabatte bira dhaqxe. Ajajaan gadi bu'ee Haajii nagaha gaafatee, Jeeneraal Taaddasaatu nu ergee Haaji Adaam Saaddoo isinii jedhee gaafate. Haajiinis Ee, jedhaniin. Sana booda kabajanii makiina keessa waliin seenanii karaa buufata poolisa qajeelaniin. Moona buufatichaa akkuma ol seenaniin Haajiin dubbiin ta biraa ta'uufi wanni addaa tokko uumamuun beekan.

Kanarraa ka'uun lubbuu ofii kennanii icciitii ummata Oromoo diina jalaa baraaruuft murteeffatan. Buufatichaatti makiina irraa akkuma bu'aniin ajajaa poolisoota biraa biiraa ol seene. Haajiin poolisoota isaa alatti eegaa jirtuun mana finccaanii na geessaa jedhaniin Poolisoonnis mana finccaan fidanii hanga isaan fincaa'anii bahaniif balbala mana finccaanii irra dhabbatanii eegan. Haajiin duraayyuu yoom finccaaniif achi seene icciitii

dhiiroota garaa bahe garaatti deeffachutti seenan. Osoo isaan kana raawwachaa jiran, ajajaan biiroo gadi bahee poolisootaan namtich meeti? Jedhee gaafate. Poolisoonni bakka jiran itti himan. Ammas ajajaan jaraa sakataatanii? jedheen gaafate. Lakki jedhaniin. Itti gafatamaan jaraa lolee, aaree, amma dafaa achii baasa fidaa, mana finccaaniis sakatta'a yoo wanni tatarsa'e jiraate jedheen. Haajiin icciiti qabatee dhufe nyaatee liqimsee jira.

Achuuma ajajaan biirootti waamee akka poolisoonn sakatta'an taasiise, Haajiinis jalaa hinlaafne waldaddarbaa hammatte tanuuma keessa shugguuxiinfi tooridaan bobaa Haajii jalaa lafa buute jarri nirifatan. Ajajaan wanni qabatee dhufe kan biraa meetii jedheen. Haajiin, “ Duuti luuynaa Kuma, ta gootaa takkattimaa, Waan garaa keennaa nu bahe garaatti deeffadhee amma waan feetan fidaa” jedhaniin. Poolisootatti wanni hundi ajaa'iba itti ta'ee waan godhan dhabanii gara mana hidhaa geessanii qorannoon adda addaa irratti adeemsifamuus afaan Haajiiti waan bahu dhabnaan ji'oota murasa erga hidhani booda gadi dhiisan jechuun odeeffannoo kana kan naaf kennan obboo Maamuud Muhammad, obboo Ibrahim Ruufaa, obboo Abdulqaadir Moocheefi kanneen biroollee. Yeroo sanitti oduun Haajiin qabamuu bakka maratti ajandaa guddaa ta'ee haasa'amaa ture. Kanarraa ka'uun weellistoonni mana dhugaatiillee xinboon (masiinpoon) akkana jechuun ittiin weeddisaa turan jedhu.

**ሸዋን ሰላም ቢለው የባሌው እንግዳ
ሰላም የለም አሉት እንደ ባለ እዳ
መቸ ሞኝ ሆነና የባሌው ቀበሮ
ሚስጥሩን ማን ያውጣው ከሆዱ ቆፍሮ**

Jechuun kan odeeffannoo qorattuuf kennan obboo Ibraahim Ruufaa gaanda Walta'ii Maagidaatti guyyaa 27/8/2009tti fi kanneen biroota.

Afseenaa kanarraa wanni hubannu Haaji Aadam sabboonaa nama biyyaafi lammii isaa jaalatu, rakkoo biyyaafi lammii isarra gahuuf furmaanni lammima isaa ta'uutti nama amanu, ilaalcha dogongoraa karaa mariitiin nama amansiisee sirreessuuf nama amanu akka ta'eedha. Akkasumas yoomuu bakka kamittuu rakkoo tasa isaa mudatuuf goota hinrifanne, kutatafi malticha, nama icciitii eegu, icciitii saba isaa eeguuf nama lubbuu ofii wareeguuf murteessu, kan namni tokko tokko icciitii garaa qabu garaatti qabachuu dahabuun bulgaafatu, Haaji Aadam icciitii harkaa qaban garaatti deeffachuun isaani goota dhugaadhaan lammiisaatiif dhabbate ta'uu namatti mul'isa. Dabalataniis weedduun

armaan olii kan nama hubachiisu Haaji Adam haala nageenya biyyaa isaanii lammii isaanii wajjiin mari'achuuf Finfinnee dhaquuyyuu abbootii taytaa sirna H/Sillaaseetiin waan faallaattuu isaan mudate. Haata'u malee Haaji Adam qaruuzeefi malticha waan ta'aniif, icciitii tokkoo irra argachuu akka hindanda'amneedha.

4. “Dirri Girfii, Nibranni Zirfii, Baalee kiyya murtiin kun murtii zaalimtootaati malee kan Rabbiiti miti. Murtiin zaalimtoota Yoomiyyuu Rabbiin Biratti hinfudhatamtu Tunis Nihaqamti ! “Ummata Baalee, Dhugaaf Waan Kaaneef Yeroo Kamiyyuu Ni injifanna! Har’as, Borus, Abdii Hinmuratinaa!”

Haajiin erga waan garaa nu bahe garaatti deeffadheetiin Finfinneetti too'annaa jala oolanii ji'a Jahaa booda waan afaan Haajiiti bahu dhabnaan bilisaan akka bahuuf murtaa'ee booda, ammas Baaleetti warri aangoo sirniicha harkaa qabu Haaji Adam Saaddootiifi namoota ummata keessatti jaalalaafi dhageetti qaban kan akka: Qaadi Ahmad Imaamaa, Giraazimachi Umar Huseen, Haaji Abuubakar Dargaa, Aliyyii Qaadii Ahimad, Qaasim Huseeniifi kan kana fakkaatan raga dharaa irratti tarreessuun bara 1959 too'anna jala oolchan. Himaannan Haajii Aadamiifi himatamtoota kawwan irratti dhiyaate:

- Ummata mootummaarratti kakaasu, seeroota mootummaan baasu falmu,
- Wantoota tajaajiila adda addaa kan akka: manneen baruumsaa, manneen yaala, karaa, ifaa, bishaan, humnaafi maallaqa ummata Oromootiin magaalaatti ijaaraman. Garuu kan itti tajaajilamu ilmaan Amaara magaalaati jedhanii ummata addan fooya. Ilmaan ummata Oromoo baruumsa akka hinarganneef ilmaan ofiitiif manneen baruumsaa magaalaatti ummata Oromoo ijaarsisa jechuun mootummaa falmu.
- Amantii keessan nijabeeffattani, kan biro gadi qabdan jedhani amantii Nugusaa xiqqeessu, seera mootummaatis nijibbu,
- Dargaggoota waliitti qaban gurmeessuun biyya Arabaa dhaqanii akka baratan godhan kan jedhuufi kan kana fakkaatu ragaa dharaa irratti gurmeessuun himatamanii murtiin kanaa gadii itti kenname:

1 .Qabeenyi isaanii guutumaan guututti fudhatamee mootummaaf galii akka ta'u,

2. Halangee afurtama (40) akka garafaman,
3. Wagga diigdamii-shan (25) akka hidhaan adabaman, Baale naannoo itti dhalatan waan ta'eef iddoon adabbii isaanii Baaleen ala akka ta'u,
4. Maqaan kabajaa qaban akka irraa ka'u, kan jeedhu yoo ta'u, namoonni murtiin itti kenname wayta mana murtii keessa gadi bahan kaatenaan harka isaani nama lama-lamaa waliitti hidhanii, Haajii Aadam, Qaadi Ahimadfi Giraazimaachi Umar Huseen adduuma addatti hidhaman yoo gadi bahan Haaji Aadamiin malee kan fuulli ifu hinjiru.

Haajiin akkuma gadi bahaniin haala ummata moonaa mana murtii guutee taa'uu ilaaluun Haaji Aadam ummataatti haasa'uu eegalan. Baalee kiyya murtiin kun murtii zaalimtootaati malee kan Rabbiiti miti. Murtiin zaalimtoota yoomiyyuu Rabbiin biratti hinfudhatamtu. Tunis nihaqamti! Wanni nuu dubbisaan homa duruu keessa jirru, nuuf haarawa miti, haga tana nutti murteessan waggoota hedduu lakkofsiifnee jirra. Wanni xaaraa turreefis tana jalaa bahuuf. Nu hannee hin hidhamne, hattuu hannaan girfiin itti murtaa'us miti. Jarri ofii girfii beekiifi girfii faraddi. Nu siyaasaa mootummaan dhara nurratti raawwatu, mirga keenna hundaa nu dhooggee, seera dharaatiin qabeenya nu saamsisu mormuun hidhamne. Rabbi yoomiyyuu warra dharaatiif hintumsu. Dhugaan Oromoo yoo kaa jiruu teennarratti, yoo kan nullee dabrinu taates warri jiru ni argitan. Abdii Raabbiirra kaahadhaa, tokkummaan jabaadha. Nullee Rabbi jiru biraa homaa hin taanuu jabaadha. Akkuma jedhaniin poolisisonni isaanis haasawuu dhooggite, ummatas ari'utti seente. Haasofni haajiin yeroo cinqaa rifaatuu san sodaa tokko malee godhan ummata keenna nijajjabeesse, nu murachiises. Ummannis maal haataanuu waalgaafate. Haga murtiin girfii murteeffatan waan taate taatutti magaalaa tanaa hin baanu. Murtiin kan murtaa'e jararratti otoo hin ta'in nu ummata Baaleerratti murtaa'e, dhuma nabsee kenna hundaa waan ta'eef dura dhumuu qabna waliin jedhan.

Gabaan Goobbaa torbaanitti gaafa lama dhaabattu niqorrite. Ummanni gabaatti waa gurgurachuufi bitachurraa of qusate. Dubartiin biyyaa dur haadha qoraannii jechuun itti boonaa waaman qoraan gabaa fiddu gabaarraa hafte. Qotee bulaan garbuu, qamadii, xaafii, midhaan akaakuu adda addaan hoolaa, fidu dur waan laalan fakkeessanii jonyaa isaa bananii midhaan hammarani lafatti facaasan, abbaa garbuu, qamadiifi xaafii, abbaa

hoolaa jedhamee waamamu gabaa dhiise. Akkuma gubbatti kaafame murtii kennamee girfii namootarratti murtaa'e haakimaan mirkanaa'uu qaba wan jedhameef lammii biyya alaa kan ture Daarikteerri fayyaa hospitaala goobbaa Finfinnee ture. Ragaan isaa waan hundaaf murteessaa waan tureef isaa qabachuunis murteessaadha.

Kanaafuu, warri Finfinnee keessa turanis doktoriicha arganii waan jiru itti himanii boqannaa isaa dhisee gara Baalee deebi'e namoota akka ilaalu haala mijjeessurra turan. Doktoricha wayita arganii itti himan innumtii mataa isaatiin murtii kenname dhageennaan nibalaaleffate. Waan kana ta'eef boqonnaa isaa dhisee gaafii dhiyaateef fudhatee gara Goobbaa kan deemuun roophilaan isa geessee deebisu baasii ummata Baaleetiin dhaabbata qilleensa biyyaarra chaartariin waliigaluun fuudhan.

Doktortichis Goobba akka dhufeen Haaji Adam Saaddoo, Qaadi Ahmad Imaamaafi G/ Umar Huseen mana hidhaatii gara hospitaala geeffaman. Doktortichi Haajiiifi Qaadi Ahimad akkuma argeen umriin jara lamaanii bara sanuu waggaa 70 ol tahuu mala jechuun laaluuyyuu hinfeene. G/Uma Huseen Umriin jaraa gad ta'anis bineensarrattuu gocha hintaane raawwachuun samuun namaa waan hinfudhannef inniis dhalataa Ardii Awurooppaa, sammuufi amantii ilmi namaa tokko fayyaa qabaa haa garafamu, kuun fayyaamii hingarafamin jedhee murtii itti kennu waan hinqabneef lamaan umrii qabaniin wanni miidha irra geessu irratti raawwatamuu hafee, bakkuma hidhamanittuu haakimaan eegamani tajaajilli cimaan kennamuufi qabaa jechuun, G/Umariin dhibee adda addaa waan qabaniif ogeessa yaalaatiin too'atamuu qaban kan jedhu murteessaa gara Finfinnee deebi'e san booda ummannis bakka jiru dubbii jiru xiyyeeffannoo kenneefi hordufuu murteeffate tasgabbaayuu eegale. Magaalaan Goobbaatti suuta suutaan cinqama keessa turte keessaa baate.

Murtii san falmachuufi qabsoon faashaleessuuf taasifamaa ture itti fufe. Murtii qabeenyi himamtoota too'atamee mootummaaf akka galu jedhame hojjiirra akka hinoolle gochuuti. Kunisi qabeenya jiru hundaa ummanni bahee akka karaarraa qabu godhan. Loon ummata keessa akka hiramana midhaan sadarkaa kamittuu jiru ummanni daboona bahee kan tumamu /ayiidamu/ tumee ayiidee, kan haamamu, haame bifa kamiinuu akka karaarra qabu gochuun, qabeenya magaalaa manneen kiraan jiran ilaalchise guyyaa murtiin kenname dura of duuba fageessuun kiraan waggaafi sanii olii akka kaffalame ta'e akka

qophaahu ummataa murtaa'e hundaa bifa kanaan qopheessuun murtiin kenname akka laamsha'u taasifame.

Gama biraatiin maatiin himatamtootaa gara Finfinnee dhaqan iyyata nugusichatti akka dhiyeessan gochuuti. Finfinneettis nugusa argachuuf sirri malee rakkataa turan. Kanaafuu Nugusatti dhiyaachuuf Sheeka guddaa kabajamoo Sheek Aliyyi Daalattii jedhaman H/Sillaaseenilleen kabajamaniifi Waliyummaan sodaataman bira dhaqanii itti himan. Sheek Aliyyis dubbii dhageennaan sirrii malee gaddaniifi rifachuun nugusichatti dhaqanii namoonnii kee si balleessuufi namoota Baalee tuqamuu hinqabne tuuqan rakkoorraan jiranii, maatii isaanii sitti iyyachuuu dhufan beellama naa qabiif jedhanii gaafatan. Nugusichis dubbi dursee waan beekuuf kabajama sheekaatiif waan hayyame fakkeesse lash godhe. Daawwannaaf Wallo deemaa san booda jedhee beellame. Sheeknis maatiin iyyannoo isaanii qabatanii dursan Wallo magaalaa Dasee dhaqanii akka eegan godhan.

Nugusnis Dasee dhaqee achitti bakka nugusichi daawwanaarra jirutti otoo hin beekin dubartiin torbaan makinaa nugusichi deemuun qabanii itti iyyan. Biyyaafis keessummaa, Ummannis ni aja'ibe, dubartiin Baalee kaatee Wallo iyyannoof dhaquunis warra Wallo tureefis aja'iba ta'e. Nugusaafis rakkoon abbootii warraa irra gahe isaan himatan ummata Wallo kana quba hinqabne biratti dhagahamuun qaanyaa ta'e. Dubartoota warra hidhame bakka bu'uun nugusatti tan dubbate haadha warraa Haaji Aadam hayyitii beekamtuu bakka buutuu Haaji Aadam, Haajitee Ramlaa Sheek Usmaan turte. Haajitee Ramlaan ta ciminna namooma Haaji Aadam keessatti bakka guddaa qabdu. Isheenis nugusichaan akkas jette:

Janhoyi nu abbootiin warraa keenna namoota torbaa dhabna. Qabeenyi keena yoo samames kadhannee *jiraanna.Isin ammo Baaleen dhabdan. Ummata Baalee dhabdan, Sheek Huseen Baalee dhabdan.* Abbootiin warraa keenna galmee isaanii wajjiin gara Finfinnee nuu fida.Yoo dhumanis isin biratti haadhman.Murtii keessan ammuma nuuf kenna. Biyya keennatti dhimmi dubartiin gaafatte beellama hinqabu. Yeroon murtii argata. Dubartiin dhimmaaf baate murtii malee galuunis faantuudha (fafa). Faantuun isininillee hinbahin, nurrattis hinbahin. Waan jettan nuun jedhaa jedhanii makiina jalaa socho'uu didan.

Nugusichis rakkatee achumatti barreesitoota bira jiraniitti ajaja kenne. Kunis, namoonni murtiin Baalee Goobbaatti itti kenname torbanuu galmee isaanii wajjiin gara Finfinnee akka ergan kan jedhuudha. Haata’u malee bulchiins Baale himatamtoota tannin gara Finfinnee erguu waan hinbarbaanneef sabaaba baajata geejjibaafi Pooliisa jaraan deemu hinqabnu jedhanii Baalema tursiisuuf yaalan. Kanaaf immoo ummanni Baale qabeenyi jararraa hanbifannu hinjiru, duruu Haaji Aadam “Baaleen kiyya kiisii tiyya” jedhan tanaaf yoo hintaane tamiif taana jedhanii murteeffatan. Ammas yeroo lammeessootii ummanni Baalee baasii ofiitiin roophilaa chaartariin kireeffatan. Ergasi roophilaan Finfinnee ka’ee Goobbaa himatamtootaafi galmeewwan isaanis fuudhee Finfinnee geessuuf dhufe. Guyyaan kun ummata Baaleetiif guyyaa gammachuu addaa ture. Kuniis gaddi gaafa himatamtootatti murtiin kennamu ummanni Baalee homa godhan dhabnaan imimmaan arjoomee, guyyaa kana garuu magaalaa Goobbaa keessa fardaan garmaamuutti jijjiirame.

Gaafa sanis Haaji Aadam ummata dirree xayyaraatti gaggeessuuf baheef dhaamsa dhaaman jedhu manguddoonni seenaa kana himan dhaamsi dabarsanis: Ummata Baalee, dhugaaf waan kaaneef yeroo kamiyyuu ni injifanna. Har’as, borus, abdii hin muratinaa, tokkumaan cimaa, dhartichaafi kijibaa of keessaa baasa. Seenaa ilma nama kamuu keessatti ummanni dhugaaf qabsaa’uu takkaa moo’atamee hin beeku. Nu ammas Finfinne yoo dhaqne kan hidhamnu hattuuf dharticha wajjiinii miti dhiirroota Oromummaaf qabsaa’an beekamtoota isin hinbeekne wajjiin taana. Baale, Baalummaa kee eegi zaalimtoota tanaafi mataa gadi hincabsatin. Jabaadhaa ! jechuu kan dhaaman ta’uu manguddoonni seenaa kana himan qorattuutti himaniiru. Finfinne geennaan himatamtoota maqaa sochii Waldaa Maccaafi Tuulamaatiin karchalletti hidhaman J/Taaddasaa Birruu, K/Alamuu Qixxeessaafi jaalleewwan birootiin walitti dabalaman. Dubbiin jaraatis ‘ zuufaan chilooti’n waggoota lamaaf erga ilaalamaa ture booda bilisaan bara 1962 gadlakkifaman. Kan odeeffannoo qorattuuf kennan obboo Ibraahim Ruufaati gaanda Walta’ii Maagidaatti guyyaa 27/8/2009fi kanneen biroota.

Akka afseenaa kana irra hubannutti Haaji Aadamiif hiriyyoonni isaanii sababa ummanni Oromoo faayidaa argachuu qaban sirnichi isaan dhoowwateef waan falmaniif warroonni taaytaa sirnichaa harkaa qaban Haajiifi hiriyyoota isaaniillee waan sodaataniif abbi ilma

namaatiif hinmalle isaaniitti murtaa’uuyyuu, Haaji Aadam goota gochaafi jecha ulfaata jedhamu kamiifuu rifatee kaayyoo fi ijjannoo isaanii irra nama hinsochoone akka ta’e nama hubachiisa. Kana malees murannoofi gootummaan Haaji Aadam kan onnee Haajii qofa keessatti tajaajilte osoo hinta’in tan karaa dubbii gabaabduu Haajiin dubbataniin ummata keessatti facaatee, magartee firii godhatteedha. Kanas kan nutti mul’isu kutannoofi murannoon ummanni murtii Haajiifi hiriyyoota isaaniitiif laatame harkaa fashaleessuuf godhan akka ummanni kaayyoo Haajii qabatanii ka’an kan galma ga’insa isaa ummanni Oromoo hundi hawwufi tumsu ta’uu nutti mul’isa. Kanaaf murtiin abbootii taayta akka kufu ta’e. Akkuma mammaksi Oromoo ”Ummanni namatti jiguurra gaarri namatti jiguu wayyaa” jedhu ummanni kaayyoo walfakaataa waan qabaniif walta’an. Kanaaf tokkummaan humna waan ta’eef humna kamuu kuffisuu akka danda’uudha.

5.“Ofumaa fidanii, ofumaa fixaniin

Yeroo sirna Dargii keessa qaamoleen mootumma aanalee Baalee keessa jiraniifi hoggantoota waldaalee: qonnaan bulaa, dargaggootaafi dubartoota walgahii tokko irratti himaachisuun ajandaan walgahichaa nageenya godinichaa irratti mari’achuu ta’ee, yaanni dhiyaatees: ummanni Oromoo abba lafaa ta’u, bulchoonni aanaalees ilmaan Oromooti, gandoota hunda keessatti namoota ofiitiin hoogganamu kana caalaa Oromoon maal barbaada? Bilisummaan kana caalu jiraa? Kan jedhu hirmaattoota afoo qaban. Hirmaattoonn walgahichais yaanni dhiyaate dhugaadha jedhanii irratti waliigaluun harka rukutan. Dhumaratti Haaji Aadam yaada “Ofuuma fidanii ofumaa fixanii” yaada jedhu bu’uura godhachuun, yaada ofii akkas jechuun ibsan:

- Bilisummaan miilaan dhuftu dhageennees, arginees hinbeeknu.
- Bilisummaan miilaanis hindhuftu.
- Mataatu miilaan deema malee, miilli mataan hindeemu.
- Qaamni namaa kamiiyyuu mataan ajajama, mataanis hoogganama.
- Aangoo gubbaa isintuu harkaa qaba, bulchiinsi aanaalee, dura ta’oonni gandoota waan isiin ajajjan fuudhanii hojii irra isinii olchan. Ergamtoota teessan malee kan ofiitii miti. Kan amma nuuf dhiyeessitan nu sobdan malee kan dhugaatii miti jechuun yaada walgahichi itti waliigalee harka dhahee ka’aa jiru harkaa bishaan obaase.

Dubbiin Haajii kun bakka bu'oota Dargiifi bulchaa godiina Baalee H/Maaram Leencoo baay'ee rifachiisee ture. Walgahii kanaa booda eeguma ji'a jalatti dhiyaatame, Baaleetti sochiin waraana cimaa dhufuun dhagahame. Baale sochoonaan Haaji Aadam adda durummaan waan shakkaniif gaaffii tokko malee waggaa sadiif bakka bu'oonni Dargii aangoo qabaniitti fayyadamuun Haajii too'annoo jala oolchan. Jechuun odeeffannoo kan qorattuuf kennan obboo Maamuud Muhaamad ganda Ashuutaatti guyyaa 5/9/2009ti.

Afseenaa kanarra wanni hubannu Haaji Aadam gamna eenyuuyyuu isaan gawwoomsuu hindandeenne. Hayyuu, beekaa hidda dubbii gadifageenyaan xiinxalee argu. Goota waan isaanitti mul'ate soda tokko malee ifatti dubbataniidha.

6. “Taa’i kaa atuu barcumamatuu barcumaa irra taa’aa”

“ Gowwaan lubbuu malee cubbuu hinbeeku”

Sirna H/Sillaaseefi Dargii keessatti Haajiin waa'e miidhama ilmaan Oromoo ”sunsumni jijjiiramullee ibiddi ummata gubaa jiru sanuma” jechuun quuqaa qabu kaasuu hindhiisu. Kanarra kan ka'e hoogantoonni sirnoota H/Sillaaseefi Dargii Haajii ija addaatiin hordofu. Hordoffii qofa osoohinta'in humnallee waan qabaniif yeroo baayee nihidhu. Manni hidhaa Haaji Adamiif ajaa'ibaa miti. Isaaniif manni hidhaa akkuuma mana jireennati.

Haaluma kanaan, yeroo tokko akkuma Sirni Dargii dhufeen, Haaji Adamiin Sababa tokko malee shakkima hoogganaa Isaappa godiina Baalee kan ture Gazahaanyi Werqee ofuma shakkii ofirratti uumeen humnaafi aangoo yeroof qabutti fayyadamuun Haajiin akka hidhamu taasise. Yeroo saniitti nama hidhameef, namni wabii ta'eef mallatteessuuf jiraannaan hidhamaaf mirgi wabii eegamee bahuu nidanda'a. Haaluma kanaan Haajiifillee, Hasaan Labuu mallatteesseef Haajiin mana hidhaati bahan Gazahany Werqee bira dhaqanii,

Haajiin: Gazahaany nagaha ooltee jedhaniin,

Gazahaany: Nagaha, akkam Haaji jedheen,

Haajiin: Asitti gurbaan baaduun tokko na hidhe, waan na hidheefillee hinbeeku, doosee kiyyalle natti mul'is jennaan natti mul'isuu didee, Gowwaan lubbuu malee cubbuu hinbeeku jedhanii erga itti mammakanii booda, silaa ati beektu malee namni hinhidhamu jedhani, ani maaliif hidhame jedhani gafatan.

Gazahaany: Haajii waan sodaataniif, Haaji anillee hinbeekuu jedheen,

Haajiin: Itti deebi'ani atillee hinbeektuu jedhaniin,

Gazahany: Ee, yoo gafadhe malee hinbeekuu jedheen,

Haajiin: Taa'i ka atuu barcumamatu, barcumaa irra taa'a jedhee biraa deeme.

Jechuun odeeffannoo kan qorattuuf kennan obboo Maamuud Muhaamad ganda Ashuutaatti guyyaa 5/9/2009ti.

Afseenaa kanarra wanni hubatamu sirna H/Sillaaseefi Dargii keessattis sarbamuun mirgoota ilmaan Oromoo Haaji Aadamiif quuqaa cinaachaa waan itti ta'eef Haajiin waan jechuufi gochuu barbaadee jechuufi gochuu hindhiifne. Kanarra ka'uun abbootiin aangoo sirnichaa Haajii akka sodataniifi yeroo hedduu too'annoo jala oolchaa akkka turaniidha. Haata'u malee Haajiin goota kaayyoo ofiirra ofduuba hindeebine. Yeroo sanatti akkasitti dubbachuun Haajii kaayyoo dhugaa ofii qabateen alatti bakkaafi yeroo kamittuu waan biraaf akka dhimma hinqabne ta'uu isaanii mul'isa.

7.“Ani nama biyyaafi ummata kiyya irraa baqatuu miti”

Miseensa Dargiifi ajajaa kumaa kan ture, Alii Muunsaa godina Baaleetti nama ajjeechaan beekkama. Kanaaf nisodaatama. Osoo waan biyyaa qoratu warri Haajii hinjaalanne Haaji Adam Saaddoo kan jedhamu biyya shafachiisaa jira jedhaniin. Alii Muunsaa barbaada fidaa jedhee ajaja dabarse. Haajiinis nidhagahan. Namoonni baayeen Haajiin biyya gadidhiisanii akka baqatan gorsan. Haajiin, “Ani nama biyyaafi ummata kiyya irraa baqatuu miti” jechuun didanii guyyaa sadii dabarsanii gaafa arfeessoo biirootti Alii Muunsaatti seenan.

Haajiin : Alii na barbaadda jedhani maaliif nabarbaadda ? jedhaniin.

Aliin : Ati eeynu jedhamta ? jedheen.

Haajiin : Ani Haaji Adam Saaddoo jedhaniin.

Aliin: Maaliif hanga yoonaa turtee jedhaniin.

Haajiin : Ati nama ajjeesuun beekkamta, sibiirra dhufuun dura qophaayuuf turee jedhaniin.

Aliin : Maal qophaayaa turtee ? jedheen.

Haajiin: Gaafa duraa yoo ka duu'u ta'e jechuun sadaqaa godhee.

Gaafa lammeesso ilmaan tiyyaaf waan qabu addaan qoode.

Gaafa sadeessoo heexoo dhufee ofqlqulleesse.

Gaafa afreesso kunoo sibira dhufee waan na barbaaddaniif
natti himaa jedhaniin.

Aliinis: gootummaa isaanii kana ajaa'ibsiifate eenyutuu Aliin nama ajjeesa isiniin
jedhe?

Haajiin: Hanga ammaatti siin waliitti dhufee eenyutuu lubbuun deebi'e ?
jedhaniin.

Aliin nama akkamiittu har'a natti dhufe jechuun rifatanii ani goota akka keeti
argee hinbeeku. Nama dhugaa ta'uu keessan hubadhe, nama akka keetii nikabaja,
ittiinis boona malee hinmiidhu, amma nagayaan gali yoo rakkoon ka simuudaatu
ta'e nabiira koottu, biiroon kiyya siif banaadha jechuun kabaja guddaa kenneefii
gaggeesse.

Jechuun odeeffannoo kan qorattuuf kenne Sh/Sulxaan Sh/Aloo ganda Oyyooratti guyyaa
20/9/2009fi kanneen biros.

Afseenaa kanarra wanni hubannu Haaji Aadam goota biyyaafi lammii isaanii keessa
taa'anii gabrummaa jala bahuuf falmatan. Kan haalli biyya keessa yoo itti hammatte
biyyaafi lammii isaaniirra baqatanii miti. Goota rakkinaafi dhiphina jiru hunda biyyaafi
lammii isaanii keessa taa'anii falmataanii furmaata itti barbaadaniidhadha.

8 . ''Akkuumaa Afaan Nugusaa ta'uun dhaamsa isaanii nuu fiddaan afaan ummaata Baaleellee ta'aa dhaamsaa keenyaa Nugusaa biraan nuu gaha.''

H/Sillaaseen erga baqaa deebi'ee booda ummata Baalee ittiin bulchuuf kan karoorfatee
qabatee biyyaafi ummata kiristinnaa kaasuudha. Itiyoophiyaa biyyaa ummanni kiristiinaa
qofa keessaa jiraatu gochuuti. Haala kanaan nuguusichii phaaphaasii biyyaa bakka
bu'aafi ergamaa ol'aanaa isaa gochuun ummaata Baalee kiristinnaa akka kaasuu erge.
Akkumaa phaaphaasichii Baalee gaheen Bulchaa irraa ajaajni cimaan Baallabaatoonni
Goobbaa akka dhufaani ergaa nuguusichaa dhageeffatan kan jedhuu garaa Awraajjootafi
Aanaaleetti ergame. Haala ajaajaatiin ummaanni Baalee Goobbaa irraaatti walgahe.

Phaaphaasichiis ergaa nuguusichaa ummaata Baaleetiif dabarsuuf madraakii ol bahee ummaata lafaattii gad ilaalaa akkana jechuun himuutti seenan.”Ummata Baalee, nugusatu bakka ofii buusuun afaan isaanii ta’e isinitti dhaamsa isaani akka himu na erge. Ergaa nugusaa narraa dhagaha, narrallee fuudha. Nugusni jaalala guddaa isiniif qaban. Kanaafuu, ”ummata Baalee ana jaalatuufi anillee jaaladhuun yeroon amma yeroo nuufi isinis guddinna, misoomaafi nageenya biyya keennaatiif yaadnu. Fedhii isiniif nulle qabnu kana fiixa baasuuf tokko tahuu qabna. Billawa lamaan nyaannuu kana dhiifnee amantii tokko qabannee billawa tokkoon akka nyaannu. Nugusni amantii keenna nuuf fudhaa isiniin jedhan itti naa himi jechuun na ergan. Kanaafuu, ergaa nugusaa narraa fuudha jechuun dhaabe.

Yeroo san jedhan manguuddoonn, waan jedhame hinta’u jechuuf dubbiin ergaa nugusaati. Fudhachuuf ammoo dubbiin dubbii amantiiti. Sheekkoonni, beektoonniifi hayyoonni yeroo biraa biyyi niqabna jedhan hunduu mataan lafa laalan. Ummanni cadhisaan liqimfaman. Wayita san otoo namuu hineegin Haajii Aadam Saaddoo deebiif ummata keessaa olka’anii dhaabatan. Haasawa isaanii kan eegalanii akkana jechuun ture jedhan: “Abuuni isinis nama guddaa ta’uu keessaniifi ergaa namni guddaa ummata Baaleetiin gahuu keessaan dhageenne”. Haa ta’uu garuu namni guddaan, afaan nama guddaa ta’uun, ergaa nama guddaa, ummaata nugusni jaalatuuf fiddee ummata irraa of fageessiitee, ummata ol dhaabattee ummata lafaatti gad ilaalaa ergaan namatti hinhimaamu. Nus ergaa nuttii himtaan qaamaa qalbiin akkaa fudhaannu duraa garaa keennaa gadi bu’aa nuu keessaa dhaabadhati waan nulle jennu nuu dhaagaha” jedhaniin.

Phaaphaasichi madirakii koran irra gadi bu’anii ummata keessa dhabbatan deebii ummatarra dhageeffatuuf qophaa’e. Erga phaaphaasichii Madraakii koree irraa gadi bu’ee immoo Haajii Aadam haasa’aa isaanii akkaana jechuun ittii fufaan: ”Dhaamsaa nuguusaa nuu jaalatuufi nuullee jaalannuu nuu fiddaan dhageenne akkuma afaan nugusaa ta’uun dhaamsaa isaani nuu fiddaan afaan ummata Baaleellee ta’aa dhaamsaa keenaa nugusaa biraan nuu gaha.” jedhaniin. Dhaamsi ummannii Baalee nuugusaaf ergu, namni kamiyyuu waan ufii jaalatu, nama jaalatuun jaalaata. Akkumaa nugusni nuuf yaadan nuu ummaanni Baaleellee yaannaaf. Waan ufii jaalannuus jaalannaan. Kanaafuu, nuu ummaanni Baalee amanti ofii qabannee jaalanna. Ati mataan keetuu amantii keennaa nuu

jaaladhuu qabadhu, nuus akkuma beektan ummaata bal'aadha. Waan kana ta'eef nugusaan akka nuu jettaaniin "Ummaanni Baalee amantii keenyaa akka nuu fudhaattan isiiniitti dhaamatee jedhaa ittii nuu himaa." jechuun haasawaa isaanii dhaaban.

Sanaa boodaa moonaan calliisaan liqiimfamtee sagaalee godhaate fuullii namaa gurraachee turee ni ifee. Walgahiichis sanumaan golaabame. Ajandaan kuni Baalee irraatti harkaa fashaala'uun muuxaannoo achii argamuun garaa naannoolee ummaanni Oromoo muslimaa baay'innan keessaa jiraatu: Harar, Jimma, Arsii fi kanneen biro keessa babaldhiisuuf qabamee turees achiin dhaabate. Kuni ta'uufii dhabnaan dhuunfaan namoota angoo fi maallaqaan sobuun amantii Kirstaanummaa qabaachiisuutti seename. Jechuun odeeffannoo kana kan qorattuuf kennan, Sh/Sulxaan Sh/Alooti, ganda Oyyooraatti guyyaa 20/9/2009fi kanneen biros.

Afseeni kun kan namatti mul'isu sirnichi ilmi nama mirga amantii ofii barbaade qabachuu kan affeeru osoo hinta'in amantii mootichaa akka hordofaniif nama dirqisiisuusaat. Haata'u malee Haaji Aadam adeemsa mootichaa kana karaa salphaafi nama hinmufachiifneen deebii kennuun isaanii kun Haajiin malticha dubbii ta'uu isaanii namatti mul'isa.

9 “Ofiifuu seera hinqabdani seera maal eegsiftani ? “

Gaafa tokko Haajii baadiyaarra gara magaalaa Goobbaa osoo dhufaa jiranii poolisoon nama Abdulmajiid jedhamu jiraataa Awuraajjaa Gindhiir naannoo Dalloo Sabroorraa ragaadhaaf mana murtiitti waamamee dhufe kophee seeraa pooliisa mootummaa godhatte jechuun raga waamameef erga irraa dhageeffatan booda, achumaatti himannaa itti bananii ji'a tokko itti murteessanii poolisiin mana hidhaa geessuuf kophee jedhame miilarraa baafachiiftee deemtuunitti dhufan. Dhaabbatanii namiicha qabanii deemaniiniifi poolisootas gaafatan. Haajiin fardumaarra taa'anii kophee harkaa fuudhaan. Sanaa booda poolisootaan ofuuma gurguurtaniitiinii deebistanii nama qabdaanii jechuun, namichaaniis ati hoolaadha ka waan birrii teetiin bitatteeniif hidhamtu jechuun halangeen tumaan. Poolisootaaniis ofiifuu seera hinqabdani, seera maal eegsiftan jechuun poolisootas tumuutti seenaan. Jeequumsi ni uumaame, wanni Haajiin fedhaan nitaateef namiicha harkaa baasanii lixaniin. Jechuun kan qorattuutti himan od-kennaa H/ Huseen Shaymooti ganda Dararaatti guyyaa 14/8/2009ti.

Afseenaa kanarra kan hubannu Haaji Aadam rakkoo ilma namaarratti argu maaltuu na dhibeen kan bira darbu osoo hintaani'n sababa rakkinichaa ilaaluun murtiin kennames madaaluun, yoo murtii kenname dhugooma keessa dhabe kan ofiifu irratti qabsaa'uun furmaata rakinichaas kan laataaniidha.

1o.”Humna dhadhaafi buraatoo warra kiyya irraa argadhee, onnee ta Haaji Aadam guutadhe”. “ Kan gurguruus isinuu kan qabuus isiinuu.”

Guyyaa Jimaata guyyaa gabaa magaalaa Goobbaa ture. Haajiin gara bulchiinsaa deemaa jiranii Pooliisoonni lamaa gurbaa dargaggeessa dheeraa qaamaan guutuu gabaa keessa kophee poolisaa eessa fidde jechuun qabanii ka gara mana hidhaatittiin deemaa jirtuutti dhufaan. Poolisoonni kophee uffata mootummaa eessaa akka fide hinbeeknuu irratti arginee seera bira geessuuf qabnee jedhaniin. Gurbaaniis kophee magaalama Goobbaatii bitachuu itti himan. Haajiin poolisootaan “Kan gurguruus isinuu kan qabuus isiinuu” jedhaniinii gurbaan ammo” silaalaan hagaana geetta, akkamiitti akka loonii oofaanii siin deemaan” jedhaniin. Gurbaan duruu human ofiitti abdataa ture, jeecha Haajii kana dhageennaan onneen guutanteef poolisoota deemaniin ittuma bu'ee lafaan dhayuun fiigaa tare.

Poolisoonni bakka kufanii olka'an Haajiin wallooluu eegalan. Namoonni gabaa galan poolisoota marsanii jeequumsa uuman. Pooliisoonni biroos buufata irraa dabalamanii namoota waliitti qabanii buufata poolisii geessan ajajaan poolisoota gadi bahee” maaltuu dhalate ?” jedhee gaafate. “Haaji Aadamtuu shiftaa karaa dhufee hinbeekne, ka kophee keenna godhatu arginee qabnee gara mana seeraatitiin osoo deemaanii jirruu ummata nutti baasanii nu harkaa baasanii” jechuun himannaa isaan dhiyeeffatan.

Haajiin too'annaa jala akka oolu ajaajni darbeYerooma kana namich sabaan Amaaraa tokkoo kophee Oromoota irraa baafataan sana godhatee gara buufatichaa ol seene. Haajiin akkuuma namticha kana argeen” Hadaraa seeraa! Yoo seerri keessan nu maraaf walqiixa ta'e, yoo kopheen keessan nama hundaa ka qabsiisu taate, namiicha kanallee qabaa” jeedhaniin.Poolisootaatti dubbiin akka lafee kokkeetti rakkattee itti taate. Nama isaanii dhiisanii Haajii hidhuuniis nirakkiise. Dhimmi poolisoonni isaanii tumaamuutis isaan nigube. Kanaafuu dubbii kophee dhiisanii shiftaa nu harkaa baaseeti jijjiiruuf yaalan.

Ummanni mee Haajii hidhaa waan dhufu niargitanii jechuun dhaadatu. Waan godhaan dhabnaan jarsuummaa fakkeessani dubbii fixan. Gyyaan guyyaa gabaa waan tureef oduun bakka hundatti galte. Gurbaan poolisoota gargalchees osoo fiigu gandaa isaa Kaduutti galee waan ta'e hime. Maatiin isaa muddamanii baalabbaata isaanii Barnbaras Najuu bira geessanii waan ta'e mara itti himan. Najuun, "Haajiin hoo maal ta'an?" jedhee gaafate. Gurbaan ani Haajii waan ta'an hinargine. Humna buraatoofi dhadhaa warri na nyaachisaniifi aanaan na obaasaniin argadhe. Ana human kanaa qabu onnee Hajjitu natti guutee kama poolisoota irra deemuun of argee jechuun deebiseef.

Baallabaatichis ofii baatee Haajii aduwii hiisiftee galtee, jedheenii, sana booda isaan hubata Najuun borumtaa gurbicha qabatee manguddoo baafatee ganama sa'aa 12:00 dura mana Haajii dhufan. Haajii hidhamuufi, hidhamuu dhabuu isaanii hubatanii, yoo Haajiin kan hidhaman taate gurbaa kennaniin Haajiin akka bahan gochuuf ture. Garuu wayita isaan qe'ee dhufan Haajiin mana jiran. Haajiinis, manguddootaafi Najuu ganamaan mana isaanii dhufan arginaan waanii wallaalani rifatan. Gurbicha yoo argan goota jechuun gammachuu simatan. Wanni manguddoota ganama halkan manaa baateef achumaan hafte. "Humna dhaadhaafi buraatoo warra kiyyaa irraa argadhe, onne ta Haajii Aadam guutadheen gurbaa mammaka biyyaa taatee hafte.." Jechuun kan qorattuutti himan od-kennaa H/ Huseen Shaymooti ganda Dararaatti guyyaa 14/8/2009ti.

Afseenni kun kan nama hubachiisu Haaji Aadam dhiibbaa ilmaan Oromoorratti argeefi dhagahe akka kan mataa ofiitti waan ilaaluuf maaltuu nadhibeen kan bira hindarbineedha. Akkasumas Haaji Aadam hawaasa isaa biratti kan baay'ee jaalatamuufi gochoonniifi jechoonni isaanii hawaasa isaanii birattis kan fudhatamuufi tumsamu ta'uusaati. Kana malees Haaji Aadam goota gootummaan isaanii isaan bira dabartee luyina gootomsitu ta'uusaas hubanna.

11. "Ka afaaniin nuu hindubbanne' waa dubartii taate,

dabaree sirraa eegganna"

Haajiin akkuma yeroo kamuu waa'ee miidhama ilmaan Oromoo dubbatu, Sirni H/ Sillaasee keessa walgahii tokko irratti quuqama isaanitti dhagahame aariidhan akkas jedhanii dubbatan: Nuti ilmaan Oromoo maalumaaf biyyaa teenna irratti xiqqaanna, kabaja dhabna. Kan gara biraati nutti baqatetu nurra kabajaafi ulfinna qaba. Ilmaan

Oromootiif mana barnoota, mana yaala, karaafi wantoonni tajaajila hawaasa kan adda addaa hinyaadamu. Garuu, wantoota tajaajila hawaasa ta'an ofiif osoo hinta'in, isiniif kan mijeessu, kan hojjatu Oromoodha. Kun waan ta'uu hinqabne. Kanaaf, Oromoon biyya ofii irratti ta akka hattuu garafamtu, saamamtuufi tuffatamtu osoo hinta'in, tan kabajamtee, wantoota tajaajiloota adda addaa eennuuyyuu olitti biyya ofiirratti argachuu qaban jedhanii dubbatanii erga dubbiirra isaan irra bu'an, namnumman Oromoo tokko Haajiidhaan akkas jedhaniin: "Haaji baraa anillee dubbachuu dhabe malee, garaan garuma keessan jiraa?"

Haajiin: "Ka afaaniin nuu hindubbanne, waa dubartii taatee dabaree (ulfa) sirraa eeggannaaree" jedheen. Jechuun kan qorattuutti himan od-kennaa H/ Huseen Shaymooti ganda Dararaatti guyyaa 14/8/2009ti.

Afseenaa kanarra wanti hubannu Haaji Aadam Yoomiyyuu mirgoota ilmaan Oromoo qabaachuu qabaniif bakka hundatti sodaa tokko malee ifatti akka dubbatufi namoota sodaadhaaf jecha osoo mirgoonni isaanii sarbamu osoo arganiifi dhagahaanii cal'isan akka nama lammii isaantiif faaydaa hinqabnee ta'uu isaanii nama hubachiisa.

12. "Duuti duruu dukkanaa, duraa dukkana keessa jirtanii ta haftee gurraacha uffannee isiiniitti hindukaneessinu jennee, saniif addeeffanne isiniitti dhufnee"

Bara *haati manaafi* ilmi H/ Sillaase du'an, nugasichatti booya dhaquuf, 'indaraasoonni' kutaa bulchiinsa hunda keessa jiraan ummata irraa maalaqaafi kennaa adda addaa kennamaan waliitti qabanii ,namoota beekkamoo filatanii booya nugasichaat ergamaan. Haaji Aadamiis namoota Baale keessa filatamaan keessa jiran. Namoota kanneen keessaa hawaasa Musiliimaafi Kiristaana keessaa nama lama-lama bakka bu'anii maqaa Baaleetiin mootiich duraatti akka dubbataan, kennaas akka kennaan taasisaan. Haaluma karoorfataniin kennaaniis kennamee, wanni dubbatamuus dubbatamee, dhumarratti namni Gabra Sillaasee Caakkee' jedhaamu ol ka'ee "Jaanhooyi ammaan achi duuti mana keessaniitti hindeebi'iin yoo ka deebiitu taate bakka nama keessanii nu isiniif haa wereegamnu j" edhe, H/Sillaaseen yaada kennameetti gammadee osoo mataa raasaa jiruu, Haaji Aadaam waan jedhameetti aaranii daddafanii ol ka'uun, "Gabra Sillaasee-Gabra Sillaasee wanni jettee kadhatte sun mataa keetiif taatu Rabbi siif haadhagahu. Yoo Baalee

kiyyaafi ummata Oromoo kiyyaaf jette ati doomi” jedhaniin. H/Sillaaseen mataa raasuu dhiisee ummata laaluu eegale. Warri booya dhaqaan rifatanii lafa laalan.

Namoota mana booyaa jiran kanneen keessa Haaji Aadamii fi namoota isaan wajjiin Baaleen bakka bu’anii dhaqan hunduu uffata adii addeeffatanii uffataniiru. Namoonni naannoo biraarra dhufan uffata gurracha uffataniiru. Dubbii Haajiitti kana aare Dajjezmaachiin tokko Haaji Aadamii akkana jedheen: “Haaji Aadam aadaa teennatti gaafa du’aa uffata gurracha uffatanii walitti dhufan, isin amma du’a nutti dhufan moo, cidha dhufan?” Jedheen. H/ Aadam akkana jedhaniin: “ Gurracha uffatanii walitti dhufuun aadaa teessan malee, aadaa teenna miti, duuti qaraa dukkana, dura dukkana keessa jirtanii ta haftee gurraacha uffannee isinitti hindukaneesinu jenne saniif addeeffannee isinitti dhufne” jedhaniin. Sani booda namuu waan dubbatu wallaalaan cal’isan. Haala kanaan sirni dhaqaniif dhume masaraa mootichaatii bahan. Namni hunduu waldubbiisuu sodaatanii ofduuba ilaala erga fagaatanii booda, Haajicha ofduuba laala ka ofii du’a hinsodaanne maraattuun kun nu ficcisiisee oole jechuun haasa’uu eegalan. Haajii haasoofni sun guurra bu’e. Ammas deebisanii yoo feetan isiin hundi dhumaafii malee, Baaleen kiyyaafi ummanni Oromoo kiyya waan isaaf wereegamuuf hinqabu jedhaan.

Jechuun oduu kennitoon obbo Abdulaahi cirqoofi Haaji Huseen Shaymoo ganda Daararatti guyyaa 16/7/2009ti odeeffannoo qorattuuf kennanii jiru.

Afseenaa kanarra wanni hubannu Haaji Aadam gochaafi jecha akka ilaalcha isaaniitti sirrii hintaane yeroofi bakka kamittuu waan argefi dhagahe nama maaltuu nadhibeen bira darbu osoo hinta’in kan ejjannoodhaan sodaa tokko malee afoo dhaabbatuudha. Akkasumas gamna gaaffii gaafatamuuf deebii hatanataamaafi quubsaa ta’e ofiira deebisuu danda’uudha. Kana malees Haaji Aadam nama fakkeesituu osoo hinta’in nama of ta’ee jiratuufi kan aadaa ofiitiin boonu ta’uus nama hubachiisa.

13. “Qoreen sadi’atuuyyu: qoree Hagamsaa, qoree Kombolchfi qoree tuuqqaati”

Haaji Aadaam Saaddoo riqicha ummata Oromootiifi qabsaa’ota Oromoo walqunamsiisaniidha. Yeroo ummanni Oromoo Shawaa Amaaraan lafa isaanii irraa buqqa’ee gara Baaleetti dhufan keessaa Haajiin ‘sadaqa’ qaba jedhanii ummata Oromoo

Shawaa dhufan kanaafi kan dhalootan Baalee jiran waliitti waamuun sirna kanarratti walbarsiisuun, tokkummaan akka uumaame tokkummaan waltaanee qabsaa'uu akka qabnuufi haala Shawaafi Baalee keessaa jiratuus nutti himaanii gochii Haajii kun shira Amaarri Oromoo Shawaa ofuma biyyarra buqqifte, isaan Arsiifi Baaleetii baqannanis, ummata Oromoo Shawaatiin waan bira ummata Oromoo Arsiifi Baaleetiinilee waan biraa jechuun naannoo itti baqatan wajjiin walta'an akka hinjiraanneef olaala dharaa facaasanii ummata abbooleewwaan jidduttii walamantan akka hinjiraannee uume sanaf manguddoota gama lamaniitu shira kana hubachisuun kaayyoo amaarri deemtun akka harka fashalaa'u godhan.

Haajiin as irratti akkas jedhanii nutti mammakan: “Qoreen sadi'atuuyyu: qoree Hagamsaa, qoree Kombolchfi qoree tuuqqaati. Qoree Hagamsaa taa'anii ofirra buqqisuu, qoree Kobolchaa dhaabbatanii ofirra buqqisuu, qoree tuuqqaa lafumatti rigatanii bira darban. Dubbii hamtuu, dubbi lashiifi dubbii laaftu akkuma hammeenna isiitiin ofirra baasani. Dubbii guddoo malaan ofirra baasanii kan itti aantullee akkasuma, dubbii laaftuu (dubbii gosaa) tuffataniituman bira darban” jedhu.

(Maddi odeeffannoo: Obboo Abdulqaadiir Moochee ganda Daararaatti guyyaa 10/7/2009ti akka jedhaniitti.)

Afseenaa kanarra wanti hubannu akkuma mammakis Oromoo ”Deeman malee wal hineegani argan malee walhinbeekani” jedhu, Haaji Aadam ilmaan Oromoo walbarsiisuun tokkummaan isaanii cimee akka waliin dhabbataniifi mirgoota isaaniitiif waliin qabsaa'aniif kan isaan jajjabeessu ta'uusaati. Akkasumas, waldhabbiin isaan gidduu osoo uumameeyyu tuffatanii, xiqqeeffachuun akka bira waliidarbuu qabaniifi waldhabbii diinaa garuu xooxeffatanii hiddaan dhabamsiisuuf itti qabsaa'uun barbaachisaa akka ta'eedha.

14. “Daggalli Gammoojjii keessa jiraattan tana miti. Daggalli namuu keessatti nama hinargine Ummata ummata qabadhaa”. “Namni Gowwaa Gorsee fi Namni Togoogoo Dhiqe Tokkoma”

Qabsoo Baale keessatti adeemsifamaa ture mootumman H/Sillasee waraana irratti bobbaasuun injifate, ilmaan biyyaa bara san baqataii biyya bahaan, yeroo Dargii keessa

hidhatanii biyyatti deebi'uun daggala Baale Bahaafi Dhihaan (kara Gindhiiriifi Dallootiin) qabatanii turan. Haajiin bira dhaquun akkana jechuun gorsan: (Daggalli yookiin baddan ykn caakkaan namni keessatti nama hinagarre Gammoojjii keessa jirtan tana miti. Daggalli ykn bosonni homaa ykn namuu keessa nama hinargine ummata galaatiin ummatatti makama ummata qabadhaa". Kaayyoo dhoksaa yoo ka qabaatan taate malee kaayyoo dhugaa kan ummanni fudhatu itti hima, suuta deemaa, ummatatti makamaa gurma'a, gurumuu jabeeffadhaa, jarjartanii lola keessa hinseeninaa, ummatas jarjarsitanii lolatti hinoofina, yoo isin dhugaan gaaffii dhugaa ummata Oromoo qabattanii kan deemtan ta'e, Dargiin dhugaa san isiniif fudhataaf miti. Malaan ummataa keessa taa'an of cimsan jechuuf malee jechuun gorsan. Haata'u malee yaadafi gorsa isaanii kana yeroo sanitti qabsaa'ota bosoon jiran keessa nammi tokko fudhachuuf dinnaan "Namni gowwaa gorseefi namni togoogoo dhiqe tokkoma" jedhanii itti mammakan.

(Odeeffannoo kan qorattuuf kennan Obboo Abdulqaadiir Moochee ganda Daararaatti guyyaa 10/7/2009ti.)

Afseenaan kun kan namatti mul'isu Haaji Aadam goota biyyaafi ummata isaa keessa taa'ee osoo hinbaqatin roorroo falmataa tureedha. Kanarraa ka'uun muuxannoo ofii qabatamaan arganiifi beekan irraa ka'uun qabsaa'ota kanneeniif gorsa ummatatti makamanii ummata qabachuun, bosona keessatti dhokachuun qabsaa'uu akka caaluudha.

15. "Shiftaan ka humnaan biyya namaa qabatee irra jiraatu"

Gaafa tokko Haajiin dhimmaaf galma oolmaa dhadachaa mana murtii ol'aanaa godina Baale oolmaa dhadachaa hordofuuf dhaqan. Namiicha tokko kaateenaan harka hidhanii dhaddacha duura diyeessan. Namtiich kan qabame isaa gabaa Goorootii midhaan nyaata bitatee gara da'oo isaa deemaa jiru midhaan nyaata shiftootaaf geessa jira jechuun shiftaa godhanii qaban Goorootti hidhani. Warri Gooroollee himannaa itti bane gara mana murtii olaanaa Goobbaatti ergame. Haala kanaan namichi murtii malee waggaa caala ture. Akka carraa ta'ee gaafa Haajiin achi oolan kana dhiyaate. Dhaddacha gaafas ooleeniis galmeen laallamee waan qabatamaa waan dhabeef mirga wabiitiin gaddhiisuuf nama wabii ta'uuf yookiin birrii dhibba shan akka qabsiisu gaafatan. Namtichiis warri isaa du'een malee jiraachuun waan hinbeekneef fira akka hinqabneefi waan gaafatame guuttachuu akka

hindandeenne ibse.Yeroo kana Haajiin anatu wabii ta'aaf jechuun waan barbaachiisu huunda guutanii namtichi akka gadi dhiifamu godhan.

Galma dhaddachaatii wayta bahan namoonni baay'een gocha kana ajaa'ibsiifachuun duduubbachuu eegalan. Wayta kana abuukaatoota dhaddacharra turan keessa Qannaazimaach Tasfaayeen ummata keessatti Haajii nama yakka shiftummaafi shiftoota nyaachiisuun waraanni mootuummaa qabee akkamiitti wabii taataniif ? jedhee gaafate. Haajiiniis maal inni isiin caala shifaaadha? Ka biyya namaa humnaan qabattanii qabeenya nama saamtan isini. Inni biyya eennuutii qabeenna eennuu saame ? jedhaniin deebisaniif.

Jechuun odeeffannoo kan qorattuuf kennan Obboo Amaan Haaji Hasuuti ganda Ashuuta guyyaa 30/7/2009ti.

Afseenni kun kan namatti mul'isu Haaji Aadam rakkinnaafi miidhamna ilmaan Oromoo akka kan mataa isaaniitti ilaaluun quuqamee furmaata kennaaf malee, nama sodaa adda addaatiifi maaltuu nadhibeedhaan osoo miidhamaafi rakkina ilmaan Oromoo irratti arguufi dhagahu bira akka hindarbinedha.

Walumaagalatti afseenaan wanta hawaasa tokko keessatti ta'e ykn ta'e jedhamee amanamu, kan hawaasni sun afaaniin dhalootarraa dhalootatti dabarsuudha. Kuns yeroo seeneffamu hawaasni dhugumaa isaarratti walii galameeti. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi jireenna gammachiisaas ta'e gaddisiisaa uumman yeroo dheeraa keessatti dabarsan agarsiisa. Akkata hawaasichi jireennaafi qayyeessaan itti hubatan nicaalaqisii. Haaluma kanaan ergaan afseenoonnifi mammakisoon qorannoo kana keessatti dhiyaatan, mammaksi dhimmoota akka: dubbii namatti fiduuf, dubbii namaa fixuus, dubbii ittiin mi'eessuuf, tuffii, qaruutmmaa, jaalala, hawwii, haqa, kutannoo, gootummaa,jibbaafi kan kana fakkaatu ofkeessatti qabateera. Haaluma walfakkaatuun afseenni dhimmoota akka: Haaji Aadam goota biyyaafi lammii isaa keessa osoo hinbaqatin keessa taa'ee roorroo adda addaa biyyaafi lammii isaarra ittisaafi falmataaf akka ture, goota icciiti Oromoota Ormaaf hindabarsine,seenaafi aadaa ofii ibsuufi ittiin boonaa akka turanidha. Ilaalchi hawwsa Oromoo tokkoomsuus qaban olaanaa akka ta'eedha. Akkasumas jaalalaafi kabaja hawwsni Haajiif qabu kan agarsiisu, gootummaafi gamnummaa, malticha icciitii eeguu ta'uu Haajii kan ibsu, rakkinaafi dhiphina ummataatiif maaltuu na dhibee malee

wardiyaa goota dhabbatuufi kan kana fakkatu akka ta'eedha. Kana malees jibba hawaasni siyaasaa sanaaf qabu kan agarsiisudha.

4.1.3.2. Afwalaloowwan Seenaa Gooticha Ibsan

A. Kan Bifa Sirbaatiin Dhihaatan

Sirbi karaa walalootiin kan darbu ta'ee haqa ummata gidduu jiru tokko ifa baasuuf, haala yeroo irratti yaada kennuuf, hawaasa dadammaksuuf, ilaalcha hawaasa ibsuufi sirreessuuf gargaara. Haaluma kanaan sirboonni kanatti aananii dhiyaatan kunniin seenaa Haaji Aadam Saaddootiin walqabsiisuun kan hawaasni dhugaa hawaasa keessa jiru ittiin ibsachaa turaniidha.

Haaji Aadam shuumamee gootichii warraa Dararaa,
Dhugaa qabda shaggiyyee anatu bikka tare jalalaa,
Darara keessa lukkuun adiin iyye hoo,
Simaaf nan oodan waa gadoo qabna moo.
Abbatu Haajii haati maqaan Haajitee,
Waarema koottu bakka qaraa argitee.
Horiin kaloo dudani kaloo Abdallaa
Yoo warri nuun lole warra Haaji bulla
Haajituu taa'e ganda guddaa Daarara,
Aliimallee boochise garaan jaalalaa.
Asi miti manni Haaji Aadamii Dararaa,
Boottee na hinboochisin hadara jalalaa.
Haaji Aadamii namni gamasii lallabuu,
Hidhu garaa sabbanni homa hindadhabuu.
Horii Walabu bineensi nyaate jabbii,
Addaan nu hinbaasiin Sayyinni Roobaa Garbii.

Akka yaada sirba kanatti Haaji Aadam goota cimina isaatiif ummanni ofkeessa filuun bakka ofii akka buufataniidha. Kanamalees jalalaafi kabaja Haajiin biyya keessatti qaburra ka'uun shamarran biyyaa akka ilma Haajii jaalatan mul'isa. Akasumas rakkoo umameef hawaasin naannoo akka Haajiiti baqatanidha. Gama biraatiin Haajiin ganda

Daarara keessa akka jiraata turaniifi ummata biratti kan jalatamu waan ta'aniif jireenna Haajii waliin jiraachuu akka hawwan namatti mul'isa. Haaluma walfakkatuun sirboonni kanatti aananii barreeffaman eenyummaa Haaji Adam kan ibsaniidha.

Haaji Aadami baareeda funyaan dheeratu,
Ofiin bula isa eennuyyuu hinseeratu
H/Sillaaseen dhufnaan martu dagadagate,
Haajii qofatu didee afoo dhabatee.
Haaji Aadami abba faradoo daalotaa,
Torba cabsee seene haxirii daanyotaa.
Haaji Adamii ka mooyyeezari qabatuu,
Gaduma deema namni dharaan kakatuu.
Haaji Adam Daarara dhugaan gootumaa,
Dubbiin isaan martuu nu'uuf seenamaa.

Akka sirba kanaarra hubannutti Haaji Adam goota bareedaa funyaan dheeratudha. Akkasumas goota eennuufuu hinajajamneefi eenyuunu hinsodaanne akka ta'eedha. Kana malees dubbiin Haajiin dubbatan tan dhama qabdu, tan ergaa guddaa baattee dhalootaaf dabarsitu akka taatedha.

Haaji Adamii gootichaa martuu jalatuu,
Baalee kiyyaa jedhaa bar waytaa dhadatuu.
Haaji Adam mootima Rabbituu moosisee,
Kutaa dhibbaan bite shatamaan foosisee.
Haaji Adamii kormicha Haluun deette hoo,
Oduun tantee Nugusa Shawaa geette hoo.
Amaarri Goobbaa nisodaataan Haajiyyoo,
Yaa igibaanyi jetteen Nugusaan Ramliyyoon.
Haaji Adam Saaddoo haga birbissa dheerata.
Ijaafi saree maaltuu gandarraa seerata.
Karaa guddaa karaa warra Haajii lixii,
Duuti silaa hinooltuu diina kankee fixii.

Sirboota armaan olii obboo Amiinoo Kaliil irra ganda Ashuutaatti guyyaa 6/8/2009ti qorattuun funaante.

Sirba kanarraa wanti hubatamu, Haaji Aadam goota,ummata biratti jalatamu, kan innis lammiifi biyya isaatiin boonufi kan cimina isaa mootummaan biyyaatiituu beekuu akka ta'eedha. Kana malees Amaarri Goobbaa Haaji Aadamiin akka sodaatanii, haati manaa Haaji Aadamillee cimtuu soda malee mootii biyyaa afoo dhabattee mirga ishiitiif falmattu akka taatefi namoonni biroollee du'a namarra hinoolleef sodaataa jiraachuu manna akka Haaji Aadam Saaddootti diina ofii afoo dhabbatanii ofirraa dhoowwu akka qaban ergaa jedhu ofkeessa qaba. Sirbi itti aanee jiru kun Haajiin goota ummata isaatiif dhabbatee, ummannis Haajiif akka dhaabbatan sirboota kanatti aanan irra hubachuun nidanda'ama.

Haaji Aadam shuumame,
Goobba muggutii,Goobba mugguti,
Hidhadhuu nahikkadhu,
Akka shuguxi akka shuguxii.
Nu Leenca Saaddoo qabna,
Beeki Malkanya, beeki Malkanyaa,
Ergaaf nu hineeggatinii,
Si qajeelchina Leenca Daararaa.
Namu isinii hinqotuu
Of beekaatummaan bulaa jaalalaan.
Zabanni gudii fidee, Haajiyyo Shawaatti godaansisee,
Murtiin kenname sun, ee bade baay'ee na sodhchiee.
Murtiin onnee goraatiif qorsaa, ani argaa Haajii akkamiin obsaa.
Yaa boora Haaji Aadam akka sakaru akka sakaruu,
Isatuu takattalaa, wayta rophilaan Goobba safaruu.

Akka yaada sirba kanaatti Haaji Aadam mirgoota ummataatiif akka falmaaniif kan filataman akka ta'eefi osoo Haaji Aadam jiruu malkanyoonni ummata ergachuu akka hindandeenneedha. Kana malees murtiin Haaji Aadamti murtaa'e kan nama yaachisuufi suukaneessu ta'uuyyuu akka ummanni goraa'ee xiiqii keessa galu kan isaan taasiseedha. Akkasumas fardi Haaji Aadam saggaaraa cimaa rophilaan morku akka ta'e namatti

mul'isa. Haaluma walfakkaatuun sirbi itti aanu kun Haaji Aadam gootafi dureessaas akka ta'e irra hubachuun nidanda'ama.

Yaa Ramilaa Haaji Aadam, dhibba elmattee dhibba raafati
Ol jettee na hinlaalin, kaarruun tee ruhii na galafatti.
Faradoon Haaji Aadam, dirree Maagiyyoo keessa walhoftii
Aduun dhiite maa jettaa, gaaddidduun Haajiitu nama sobdii.
Haandariin Haaji Aadam, albuulaa bulaa Maagiyyoo labee,
Maaltuu isa dada'aa, dhiiratuun yaabbatee jeedalaan qabe.
Yaa leenca Saaddoo Sheekaa, gaafa foolisiin isaan kabbabe,
Jaraaf shuguguu hinjenne ta'ee affarroo ofii qaqabe.
Yaa boora Haaji Aadam, yoo sagaartu tabba jala gorii,
Garaanis na jibbituu, deebima afaan natti tolii.

Sirboota armaa olii Haajitee Leeylaa Haaji Amaan ganda Daararaatti guyyaa 22/8/2009ti qorattuuti himte.

Akka yaada sirba kanaarra hubannutti haati manaa Haaji Aadam qabaattuu dhaltii hedduu akka eelmattuufi bareedinni isii kan nama hawatu waan ta'eef natti hinmul'atinii na ajjeesifta yaada jedhuudha. Gama birootiin immoo Haaji Aadam abbaa faradoo hedduutiifi faradoo isaan keessa Handariin akka albula buluufi cimaa namni cimaan qofti yaabbatu akka ta'eedha. Akkasumas Haaji Aadam goota gaaddidduun isaaniituu namatti ulfaattufi nama sodaachiftu akka ta'eedha. Kana malees Haaji Aadam goota kan foolisoonni marsinaanuu hinrifannee akka ta'eedha.

Walumaagalatti sirbi kan namoonni saalaafi umrii kamuu irrattu sarban, kan gareefi dhuunfaanis iddoo adda addaatti dhimmoota adda addaatiif sirbaniidha. Dhimmoon kunniinis kan akka goota ittiin jajachuuf, ittiin onnachiisuuf, luyna ittiin qeequuf, luyna xiiqomsuuf, gantuu ittiin ceepha'uuf gootich sanyii warra eenyuu akka ta'e ragaa bahuuf, olaantimmaa ittiin mul'isuuf, seenaa ittiin barsiisuuf, hawwii ofii ittiin ibsachuu ittiin waa balaaleffachuu, dhaadannoo dhageesisuuf, quuqaa ofii ittiin ibsachuuf, ittii arrabsuuf, haloo qaban ittiin beeksifachuuf, dhaamsa qaban ittiin dabarfachuufi kan kana fakkatu ibsuu danda'a.

B. Sirba Ashoo Ashilaa.

Sirbi ashoo ashilaan armaan gadii kuniis akkuma sirba kamiyyuu dhugaa hawaasa keessa jiru akka ibsu irra hubachuun nidanda'ama

Ashoo ashiila sii lalabanii,
Haaji Aadam leencaa imaa beekanii,
Nugusni shawaatu dadhaabanii.
Ka aggarri saatu sodaachsuu,
Ka hafuur gaara godansisuu.
Daarara galaa Maagiyyoo labbaa,
Aananiifi dammaan guddisee abbaan.
Iilii tolchaa diinni haa naatu,
Hinnaatu lammiin tee tujjaara hoo,
Handariin lugaamaan utaala hoo.
Handariin sakaallaa kutee lufee,
Laalcha kee Nugusni Shawaa dhufee.
Adii yaabbata adii handarii ,
Jalaa zoor jedhaa Goobba Amaarri.
Maagiyyoo keessaan ol baate hiddiin,
Leenca yoo lolaa fakkaatti ijji.
Anuu sifaarsaa nafarsuun maal?
Laalcha kee dhuftee Faranjiin Baarii.
Faranjiin fiddee bishaan bobaha,
Haaji Aadam Saaddoo,
Yoo Rabbi malee eennuuf sooka'a.
Tooridaan isaa dumbulloo taree,
Ka homaa hinsodaanne Rabbiin malee.
Yoo Rabbiin jedhee waggaan baattoo,
Leenca akka Haaji Aadammii Saaddoo.

Maddi ragaa addee Zubeedaa Aadam Aloo ganda Daararaatti guyyaa 13/9/2009ti.

Akka faaruu sirba ashoo-ashilaa kanarra hubatamuutti Haaji Aadam goota namni hedduu beeku kan eenyuunuu hisodaanne, kan H/Sillaaseefuu hinsarminnefi kan fuula keessa laaluunu nama sodaachisu akka ta'eedha.

Kana malees, Haaji Aadam akka ganda Daarara galanii, qananiin akka guddataniifi lammiin isaaniis tujjaara akka taateedha. Wayta Haajiin farda isaa Handarii lugaamaan utaalchisu akka diinni naatu ililchaa yaada jedhuudha. Yaani kun yoo Haajiin handarii isaa yaabbate fandalalu lammiin isa hamilee kennaaf akka Haajii duubaan namoonni baay'een jiru beekanii diinni haa rifattuu yaada jedhu qaba. Kanamalees Haajiin goota gurri bahe ta'uurra kan ka'e nuguusin isaan dawwachuuf akka dhufeedha. Akkasumas Fardi Haajii yaabbatan bifaan adii akka ta'eefi Amaarran Goobba Haajii alaatti laalanii akka sodatanii jalaa dheessaniidhadha. Haaluma walfakkaatuun Haaji Aadam goota Rabbiin malee eenyuunu hinsodaanne, kan ijjifi sagaleen isaa nama sodchiftu, kan tooridaan isaa qawwee caaluudha. Kanaaf kan hawaasni isa leellise, akka lammiin birootlee eenyummaa isaa kana baruuf isa dawwataniidha. Kanrra ka'uun dubartoonni goota akka isaa kana dahuuf hawwii akka qabanii namatti muli'isa.

Walumaagalatti sirbi ashoo ashiilaa kan dubartoonni yeroo cidhaa manna cidhaatti sirbituudha. Kuns dhimmoota akka nama jalatan ittiin jajachuu, ittiin onnachiisuu, kan jibban ittiin arrabsuufi ittiin qeequuf, goota ittiin jajuufi sanyii warra eenyuu akka ta'e ragaa bahuuf, olaantimmaa ittiin mul'isuuf, hawwii ofii ittiin ibsachuu ittiin waa balaaleffachuu, dhaadannoo dhageesisuuf, quuqaa ofii ittiin ibsachuuf, diina ittiin arrabsuuf, haloo qaban ittiin beeksifachuuf, dhaamsa qaban ittiin dabarfachuufi kan kana fakkatu ittiin ibsatu.

C. Faaruu Baaroo Sh/ Huseenfi zeekara Soof Umar

Faaruu baaroo sheek-Huseen Baaleefi Zeekari Soof Umar dhimma amantaa haafakkatan malee faaruun qorannoo kana keessatti funaanaman amantaa qofa kan ibsu osoo hin taane dhimma ilaalch siyaasaas akka ittiin ibsatan namatti mul'isa. Kana ilaalchisuun Amaan Nashaa (2006:87-8) Lmmewis,I.M (1977:410) wabeeffachuun akkana jedhedha. *"Sheikh Hussein Bale amulti-faceted symbol of local Islamic and anti-chirstian identity bring together Oromo,Somali and Arab elements with this nationalist potential resonating down the centuries,sheik Hussein appears in retrospects as Cushitic*

time-bomb in the contemporary Ethiopian”. Akka yaada kanaatti baroota darban keessa maqaan sheek-Huseeniifi Anaajinaa bara qabsoo Oromoo keessatti sadarkaa guddaa irra kan gayan yoo ta’u, dammaqiinsi uummata Oromoollee bara sadarkaa guddaa irra gahe ta’uun shakkii hinqabu. Uummanni Oromoo jibbiinsa sirnicha irraa qaban haala faaruu baarootiin bakka waaree Anaajinaatti dhageessisuun yaada bilisummaafi walqixxummaa qaban ibsataa turanii jiru. Faaruuwwaan Baaroo kanatti aananiis dhuguma kana kan raga bahaniidha.

Abbaan mootota Baalee Diida’aa,
Leenca Saaddoo fa’aa,
Nu jalaa kaasi gufuu,
qara maa teetta karaa leenci dhufuun.
Ka galuu qaata galee,
Leencuma taati ilmoon leenci dhalee.
Gaafa Immiruun fokkore, madfiif madaafa kore,
Sheekni Anaajinaa garuma keenna goree.
Mukni mataa raasee Haamida geennaanii,
Dhoqqeen gangee qabee Maagida geennaanii,
Haaji Aadamiin beeke Darara geennaanii,
Guutu jirra jedhiin sayyida keennaanii.
Yaa Sayyida aabbiyyoo waa imamootani hoo,
Goobbaa teenna siree Amaaraa gootani hoo.
Iyyaasiyye Kiyya abba xeenaa,
Wanni takkaan jirtuu takkaan seena.
Wanni takkaan jirtu seena qawwee,
Warri obse kunoo amma ta’e jawwee.

(Maddi obboo Maamuud Muhaammad ganda Ashuutaatti guyyaa 5/9/2009ti)

Faaruu kanarra wanti hubannu Haaji Adam goota gootarra dhalatee, mootii mootoota Baaleefi Diida’aa akka ta’eedha. Wantoota ummatatti rakkoo ta’aniif furmaata gochuuf akka danda’aniidha. Gaafa diinni ummata Oromoo Baaleetti dhaadatee dhaaduu isaaniis qabatama gochuuf ka’e, Sheek Huseenii Baalee Haaji Aadamiifi kanneen biroollee diinni

waan takkaa akka isaan hintaanees akka isaan baraareedha. Kana malees diinonni adda durummaan ummata keessa miidhaa irraan gahuuf Haaji Aadamiin irratti xiyyeefataniyyuu Haaji Adam akka diina moo'atan namatti mul'isa. Akkasumas komii ummanni Sheek Huseeniin Baalee irra qabuudha. Kunis akkamitti osoo ati mootiin biyya keenna jirtu Amaarri nurratti moo'ee, Goobbaa teenna qabate yaada jedhuudha. Kanamalees wanti seenaa nutti taate takka jirtii suniis dhaba qawweeti sanas obsaan eegganne kunoo amma yeroon nuuf fide, moone, jawwee taanee diina keenna fixne yaada jedhuudha. Akkasumas Haajiin bu'aa ummataaf buuse irra kan ka'e ummanni faaruu armaan gadiitiin amaanaa sheek Huseenitti akka kennatan kan namatti mul'isuudha.

Kotoon qara gaara amma karaan bahee,
Namuu qara nyaphaa amma garaa ta'ee,
Ifaajee Haaji Adamtu waliin fira gahe.
Nuu tiksi aabbiyyoo Haajii isiniin gaahee.
Haaji Aadamiin jalattani Dararatti,
Yaa maashoo ifu aalamatti.
Gaafa dhufa Xaaliyaan handarii yaabbatan hoo,
Yaa leenca Faranjiin fuula saalfatan hoo.
Ramadaanni gahee qopheessaa shuffisaa,
Leenca Saaddoo Sheekaa gamnatuu dubbisaa.
Soof Umaroo si biraa maaltuu hafee,
Ra'iiza Baale maraatu dhufee,
Haajii gadaan duuka deemtutu dhufee.
Haajiyoo yaa nafoo yaa nafoo,
Nugusa wajjiin Shawaa teettan maqoo.

(Maddi:Sh/Sulxaan Sh/Aloo ganda Oyyoraatti guyyaa 20/9/2009ti).

Yaada faaruu baaroo kanarra wanti hubannu tattaaffii Haaji Adam godhaniin karaan bahee firri duraan sababa dhabamuu karaatiif addaan citee walwallaalee nyaapha ta'e amma karaan bahee walargan walbeekanii waliif beekan. Kanaaf Haajiin tola akkana nuuf oolan, Sheek Huseen ati ammoo Haajii nageenyumaa isaa nuu eegii amaanaa sitti

kennanne yaada jedhuu qaba. Akkasumas Haaji Aadam Daararaa hayyuu beekaa beekkumsa isaa addunyaaf ibse, kan Faranjoonnuu Haajii kabajju, nama qaruutee malee kan biroo isaan dubbisuu akka sodaatataniidha. Kana malees Haaji Aadam mootii Baalee kan ummata biratti dhageettii qabu ta'uufi sirna kabaja Soof-Umar keessattis akka hirmaataa turaniidha. Akkasumas Haaji Aadam dhimmoota rakkoo ummataa ta'an furuuf H/Sillaasee wajjiin Finfinneetti akka mari'ataniidha.

Walumaa galatti faaruun baaroo sh/Huseeniifi faaruun Soof Umar faafannaa amantaan walqabatan ta'aniyyuu ummanni rakkinaafi dhiphina keessa jiran, komiifi hawwii qaban faaruu kana keessanis dhaamsa isaanii ittiin dabarfata akka turaniidha. Kunis akkuma mammaksi Oromoo” Bakka nama dhukkube sagal hooqatan” jedhu ummanni rakkinna dhiibbaa siyaasaan irrann gahaa ture faaruu amantiitnis ibsachaa turaniiru.

D. Faaruu Booyichaa

Dhalachuunis tahe du'uun marsaa jireenya dhala namaati. Namni tokko akkuma dhalatutti dhaabatee hinhafu; nidu'a. Haata'umalee, hawaasni tokko sirna booyichaa nama du'eefi awwaalchaa adda tahe qabaachuu danda'a. Sirnoota awwaalchaa dhiiraas ta'e dubartii irratti wantoota lubbuu itti horan keessaa walaloo boo'ichaati. Qabiyyeen walaloo boo'ichaa kunis gocha gaarii, jabina yookaan gootummaa, qabeenya, umurii nama du'ee yookaan dubartii duutee irratti kan xiyyeeffate tahee, sagaleefi yeedaloo nama gaddisiisuun dhiyaata. Filee (2016:188).

Haaluma kanaan faaruuwwan booyichaa armaan gaditti dhiyaatan kunniin kan seenaa Haaji Aadamiin walqabsiisuun hawwasinni gaafa isaan addunyaa tanarra boqatan mararoo (garanyaatee) isaaniif qaban ittiin ibsataniidha.

Haajiituu du'e jettuu; Haajiituu du'e jettuu,
Sila Baalee nu sobduu; sila Baalee nu sobduu,
Haajiitu du'e jettan nutti ergituu',
Kunoo koffiyyaa mataarra qabduu,
Kunoo kophee lukarraa qabduu
Ofii konfiirra jirtuu,
Duuti tun ta Haajii hinfakkattu,
Mee akkam Baale nu sobduu?

Haajii kiyya Haajii kiyyaa,
Haajiin kiyya meetuma,
Haajiin kiyya meetumaa,
Sila duuti har'aa tun teetumaa.

Qottoo qabarii Haajii Aadam qottu maaf hincitin,
Harka qabarii Haajii Aadam qottu maaf hindidin,
Baalee Haaji Aadamiin dhabde maaf biyyaa hinlixiin.

(Maddi: Abdulaahi Cirqoo ganda Daararaatti guyyaa 16/7/2009ti)

Akka yaada faaruu boo'ichaa kanarra hubannutti guyyaan du'aa Haaji Aadam sun ta gochoota isaan yoo lubbuun jiranii raawwataa turaniitiin walakka hinmadaalleedha. Silaa ummanni guyyaa san baay'ee gaddanii kooffiyyaafi kopheellee ofirra akka baasuu qabaniidha. Akkasumas osoo qottoofi namni qabarii Haajii qottu dhabamanii reeffumaan Haajiituu dirreerratti nuu hafee jechuun akka hawwaniifi erguma kunuu ta'uu hindanda'amne ummanni Baalee osoo biyyumaa gadi dhiisee baddee kan jedhuudha. Kun hundi kan jedhameef jaalala daangaa hinqabne ummanni Haajiif qabaniifi gootni Baaleen kabajiisee birmadummaafi bilissummaa isiitiif wardiyaa dhaabbataa ture Haaji Aadam Saaddoo akka ta'an namatti mul'isa. Bifuma walfakkaatuun faaruun armaan gadii Haaji Aadamn goota bilismmaafi birmadummaa biyyaa isaatiif malee kan faaydaa adda addaatiif hindhimmamne akka ta'e ilaaluun nidanda'ama.

Haajii kiyyaa Haajii kiyyaa zalaaii kiyyaa,
Baale saareelee hedduu qabarii Haajii kiyyaa,
Ka akka Kennoo Bantii Haajii kiyyaa,
Ta itti darban karaa gortuu Haajii kiyyaa,
Isiin darbaan hinsossobduu Haajii kiyyaa,
Oromoo maraatiif loltuu Haajii kiyyaa.
Sareeleen amma jirtuu Haajii kiyyaa,
Reeffa keetuu hingeettu Haajii kiyyaa.
Meetatuu Bishaan bu'ee Baalee tiyyaa,
Leencatuu nurraa du'ee Baalee iyyaa.
Meetatuu bishaan bu'ee Baalee tiyyaa,
Mootituu nurraa du'ee Baalee iyyaa.

(Maddi: obboo Maamuud Mhuhaammad ganda Ashuutaatti guyyaa 5/9/2009ti)

Faaruu kun kan namatti mul'isu Haaji Adam goota jireenna isaanii guutumaan guutuutti birmadummaafi bilisummaa biyyaafi ilmaan Oromootiif qabsaa'aa akka turaniifi akka namoota tokko tokkoo faaydaafi taaytaadhaan sobamanii kan kaayyoofi mul'ata isaanii dhiisanii duubatti akka hintaaneedha. Kun Haajiin qananiin, nageenyaafi qabeenya lammi ofii wajiin malee adda isaatti nama tiyyaan nabaas jedhedhuu mit. Kanarra ka'uun ummanni gantuuwwan lubbuun amma jirturra reeffi Haajii Adam akka caaluu faaruu kanaan ibsan. Kanaaf Haaji Adam nama faaya, gootaa, mootii lammii isaati yaadu du'aan dhabne ummata Baalee gaddaa yaada jedhu qaba.

Haaluma walfakkaatuun faaruun itti aanu kun Haajiin goota qofa osoo hintaane beekaa dubbiiif malticha akka ta'an faaruu itti aanu kanarra ilaaluun nidanda'ama.

Haajii kiyya –Haajii Kiyyaa

Haajii abba galataa Haajiin kiyyaa,
Baale maraan dhalataa Haajiin kiyyaa.
Gaafa dhufa Xaaliyaanii Haajiin kiyyaa,
Handarii yaabbatanii Haajiin kiyyaa,
Guraadeen garmaamanii Haajiin kiyyaa,
Amma jabduutu dhufee Haajii kiyyaa,
Baalemaa maal dhaamtan Haajii kiyyaa.
Manni balbalaan rugee Haajii kiyyaa,
Malli babadaan dhufee Haajii kiyyaa.
Biyya san at hinbeektuu Haajii kiyyaa.
Nyaarri kee biyyee hindandeettuu Haajii kiyyaa.
Haajii Adamii Saaddoo leenca Baalee maraa,
Da'oon lallaba beektii leenca kiyyaa,
Namni lallabu meetii leenca kiyyaa.
Biyyeen nama hindiddu leenca kiyyaa,
Dhiira xayyaaran deemtuu leenca kiyyaa,
Sirra biyyeenu hinteettuu leenca kiyyaa.

(Maddi: Haajitee Leeylaa H/ Amaan ganda Daararaatti guyyaa 22/8/2009ti).

Akka yaada faaruu boo'ichaa kana irra hubatamuutti Haaji Aadam kan galataa qabuufi kan ummata Baale hundaan waliin waliitti dhufeenna qabudha. Akkasumas Haaji Aadam bara Xaaliyaaniin biyya teenna qabatte guraadee qabatanii biyyarra ittisuuf akka garmaama turaniifi amma garuu du'an waan akkasii gochuu waan hindadeenneef dhamsuma maal ummata Baaleeti dhamtanii kan jedhuudha. Kana malees malli akka ummata dhibeefi qaamni isaanii kan biyyee keessa kaahuuf ta'an akka ummata marareedha. Kanamalees Haaji Aadam Saaddoo gootafi hayyuu seera tumuufi seera muruus akka ta'aniidha. Jaalalaafi kabaja guddaa ummanni Haajiif qaban irra kan ka'an biyyematuu nama hindinneef malee silaa qaama isaanii biyyeen tuquu hinqabdu yaada jedhu ofkeessa qaba.

4.1.4. Dhimmoota Afoolli Seenaa Haaji Aadam Saaddoo Ibsan

Afoolli seenaa gootaa ibsan tokko bifa kamiinu yoo dhiyaatu waan guddaafi faayda qabeessa ta'e waan qabatee dhiyaatu qaba. Innis afoolli bifa holalootiinis ta'ee walaloon dhiyaatu bu'aa bahii gootni lammiifi biyya ofii bilisoomsuuf keessa bahe ittin agarsiisuuf, seenaa ture ittiin yaadachuuf, dhaloota haarawa seena ture ittiin barsiisuufi dhimmoota kana fakkatan dabarsuu akka danda'u, odi himtoonni qorannoo kanaa ibsaniiru.

Dabalataanis mammaksi dhimmoota akka: dubbii namatti fiduuf, dubbii namaa fixuus, dubbii ittiin mi'eessuuf, tuffii, qaruutmmaa, jaalala, hawwii, haqa, gootummaa, jibbaafi kan kana fakkaatu ibsa jedhaniiru. Haaluma walfakkatuun afseenni dhimmoota akka: Haajiin nama biyyaafi lammii isaa keessa osoo hinbaqatin keessa taa'ee roorroo adda addaa biyyaafi lammii isaarra ittisaafi falmataa akka ture, seenaafi aadaa ofii ibsuufi ittiin boonaa akka turan, jaalalaafi jibba hawaasa keessa jiru akka ibsu, ilaalcha hawaasa akka ibsu, tokkummaan humana ta'uu, gootummaafi gamnummaa, beekaa icciitii eeguu ta'uu ibsa. Akkasumas Haajiin goota rakkinaafi dhiphina ummataatiif maaltuu na dhibee malee wardiyaa dhabbatuufi kan kana fakkaatu akka ta'an ibsaniiru.

Bifuma walfakkatuun baaroon (zeekarri) dhimmoota akka tola ooltumma, gootumma, jaalala, soda jibbaa komiifi kan kana fakkaatu akka ofkeessa qabu ibsanii jiru. Akkasumas sirbaafi asho ashilaan dhimmoota akka goota ittiin jajachuuf, ittiin onnachiisuuf, luyina ittiin qeequuf, luyina xiiqomsuuf, gantuu ittiin ceepha'uuf gootich sanyii warra eenyuu akka ta'e ragaa bahuuf, olaantimmaa ittiin mul'isuuf, seenaa ittiin

barsiisuuf, hawwii ofii ittiin ibsachuu ittiin waa balaaleffachuu, dhaadannoo dhageesisuuf, quuqaa ofii ittiin ibsachuuf, ittiin arrabsuuf, haloo qaban ittiin beeksifachuuf, dhaamsa qaban ittiin dabarfachuuf fi kan kana fakkatu dabarsuu akka danda’u ibsanii jiru. Kana malees faaruun booyichaa dhimmoota akka goota mararfachuu, gootichi sanyii eenyuu akka ta’e gootichi du’uuyyuu seenaan isaa akka yoomu yaadatamu ibsuuf, gochootaafi amala gooticha ibsuufi kan kana fakkaatu jechuun odi-himtoonni yaada isaanii ibsaniiru.

4.1.5. Yoomeessa Afoolli Seenaa Haaji Aadam ibsan Ittidhiyaatan

Yeroofi iddoon afoolli seenaa goota ibsan itti dhiyaatu addaan kan hinbaane ta’ee, bakka namni walgahutti, jaarsumarratti, yeroo cidhaa mana cidhaatti, yeroo fishee manaa manarra deemuun, jigiirratti (qonna, aramaa, haama, ayiidda, ijaarsa manaafi kan kana fakkaturatti) iddoo oorruutti, ooydaatti, bakka manni ijaaramutti, yeroo sirna kabaja ayyaana Sheek Huseenitti, Soof Umaritti, mana manatti, dubartoonni yeroo midhaan daattu, aanan raafu mana isaani keessatti, gaafa goonni du’e mana booyatti, iddoo awwalaafi kan kana fakkatu jechuun odi-himtoonni yaada isaan ibsaniiru.

4.1.6. Dhiibbaawwan Afoola Seenaa Haaji Aadam Saaddoo irratti Mul’atan

Afoolli kamiyyuu afaaniin dhalootarra dhalootatti waan darbuuf dhiibbaawwan garagaraatiin jijjiiramni irratti mul’achuu danda’a. Bu’uuruma kanaan afoola seenaa Haaji Aadam ibsan irrattis dhiibbaawwan tokko tokkoo nimul’atu. Dhiibbaawwan kunniinis, kan akka dhiibbaa amantii, siyaasa, xiyyeeffannoo dhabuufi ammayyumma akka jiru odi-himtoonni ibsaniiru.

Dhiibbaa Gama Amantii : Amantiin tokko tokko karaa afoolli seenaa nama ittiin ibsu kan akka afwalaloo (sirba, ashoo ashilaa, baaroo, faaruu booichaa)fi kan kana fakkaatu nidhoorka. Sababni isaas fakkeenyaaf akka amantii Musiliimatti ‘Faarfamaan Rabbiin tokkicha’ isaan alatti namni waan biraa faarsu kan *azaaba* ta’a waan jedhamuuf namni yeroo amma kana afoola bifaa afwalalootiin seena goota ibsu kantti dhimma bahu hinjiru jedhaniiru.

Dhiibbaa Gama Siyaasaa: Sirni siyaasaa as aanu sirnoota siyaasaa isaan dura jiru balaleffataa kan ofii jajuun alatti gahee gootonni sirnoota adda addaa dabran keessatti

biyyaafi lammii ofii dhiibba adda addaarra walaba taasisuuf lubbuu inii wereegaa turan kaasuu dhabuun afoola seenaa goota akka ukkamamuufi awwalamu waan barbaadu fakkaata. Kanamalees afoolli seenaa nama dhunfaatifi kan hawaasa ibsuu, haala ummanni tokkoo keessa tureefi keessa jiru, eessa akka jiru, boru eessa akka deemu, ummanni eenyumma isaa akka beekuf hubachiisuufi dadamaksuu nidanda'a. Kanarra kan ka'e siyaasini biyya tokkoo soda afoolli ummata narratti kakaasaatiin namoota afoolli seena goota faarsu yoo dhagahame, akka yakkaatti ilaalama. Nama seenaa goota kana afoolaan leellisu akka waan sirna siyaasa keessa jiru jibbeetti waan ilaalamuufi faallaa siyaasa jiruuttin ilaalamuuf, adabbiin adda adda rratti fudhatamuu danda'a jedhanii sodatama jechuun odi-himtoonni soda jiru ibsanii jiru.

Dhiibbaa Gama Xiyyeeffannoo Dhabuu: Dhiibbaan xiyyeeffannoo dhabuu kun immoo wajjiraaleen dhimma kanaaf dhaabbatan afoola keessumaayyu kan seenaa gootaa ibsan, gootoota birmadummaa biyyaatiif aarsaa ta'an sagantaa adda addaa qopheessuun ummata yaadachiisuun dhaloota haara barsiisuufi seenaa goototaa afoolan jiru kana funaananii barreeffamaan dhaloota ittiin barsiisu dhabuun xiyyeeffannaan akka itti hinkennamne namatti agarsiisa jechuun odi-himtoon yaada isaanii ibsaniiru.

Dhiibbaan Gama Amayyummaa: Amayyummaan akkuma gaarummaa qabu miidhaas qaba. Kunis dhaloonni ammaa wantoota yeroon ammaa fide kan akka *feesbuukii*, *teelevizooniifi* kan kana fakkaatu hordofu malee afoola gootaa gama aadaa ummatichaatiin jiru hordoofuun ija tuffiitiifi dubatti hafumaatti ilaaluutu jira jechuun odi-himtoonni bifa walfakkatuun yaada isaanii ibsaniiru.

Walumaagalatti yaada hirmaattota afgaaffis ta'e marii garee xiyyeeffataarraa argame kan bu'uura godhachuun yoo guduunfamu afoolli seenaa goota yeedaleessuu, hirmaattota, haala sochii qaama, yeroofi iddoo raawwii bu'uura godhachuun bifa afseenaantiin, marmaksaan, sirbaan, ashoo ashilaan, zeekaran (baaroo)fi faaruu booychaatiin kan dhyaataniidha. Dhimmaawwan seenaafi afoolli goota kun of keessatti qabataniis, afseenni dhimmoota akka: Haajiin nama biyyaafi lammii isaa keessa osoo hinbaqatin keessa taa'ee roorroo adda addaa biyyaafi lammii isaarra ittisaafi falmataa akka ture, seenaafi aadaa ibsuufi ittiin boonuu, jaalalaafi jibba hawaasa keessa jiru ibsa, ilaalcha hawaasa ibsa, tokkummaan human ta'uu, gootummaafi gamnummaa, malticha icciitii eeguu ta'uu ibsa,

rakkinaafi dhiphina ummataatiif maaltuu na dhibee malee wardiyaa akka dhabbataa turanfi k.k.f. akka ta'eedha.

Dabalataanis mammaksi dhimmoota akka: dubbii namatti fiduuf, dubbii namaa fixuus, dubbii ittiin mi'eessuuf ,tuffii, qaruutmmaa, jaalala, hawwii, haqa, gootummaa, jibbaafi kan kana fakkaatu akka ibsuudha. Akkasumas baaroon (zeekarri) dhimmoota akka tola ooltumma, gootumma, jaalala, soda jibbaa komiifi yaada kan kana fakkaatu akka ofkeessatti hammatu mul'isa.

Kanamalees sirbafi asho ashilaan dhimmoota akka gootaa ittiin jajachuuf, ittiin onnachiisuuf, luyna ittiin qeequuf, luyna xiiqomsuuf, gantuu ittiin ceepha'uuf gootich sanyii warra eenyuu akka ta'e ragaa bahuuf, olaantimmaa ittiin mul'isuuf, seenaa ittiin barsiisuuf, hawwii ofii ittiin ibsachuu ittiin waabalaaleffachuu, dhaadannoo dhageesisuuf, quuqaa ofii ittiin ibsachuuf, ittiin arrabsuuf, haloo qaban ittiin beeksifachuuf, dhaamsa qaban ittiin dabarfachuuffi kan kana fakkatu dabarsuu akka danda'ufi faaruun booyichaa dhimmoota akka goota mararfachuu, gootichi du'uuyyu seenaan isaa akka yoomu yaadatamu ibsuuf, gochootaafi amala gooticha ibsuufi kan kana fakkatu akka ofkeessatti hamatu nama hubachiisa.

Akkasumas yoomessi seenaafi afoolli gootaa itti dhiyaatu addaan kan hinbaane ta'ee, iddoo namni itti walgaheetti, jaarsummarratti, yeroo cidhaa (fuudhaafi heerumarratti) mana cidhaatti, yeroo fishee (sooma hiikka) manaa manarra deemuun, jigiirratti (qonna, aramaa, haama, ayiidda, ijaarsa manaafi kan kana fakkaturatti) iddoo oorruutti, ooydaatti, bakka manni ijaaramutti, yeroo sirna kabaja ayyaana Sheek Huseenitti, Soof Umaritti, mana manatti, dubartoonni yeroo midhaan daattu, aanaan raafuu mana isaani keessatti, gaafa goonni du'e mana booyattifi kan kana fakkatuu akka ta'eedha.

Sababoonni akka: dhiibba amantaa, siyaasa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuu afoolli faaruu goota kun akka badu taasisaniiru.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaaboo

Boqonnaan kun haala waliigala qorqnnicha kana kan ibsuudha. Bu'uura kanaan, qabxiilee gurguddaa sadi hammatee jira. Isaanis: Cuunfaa, argannfi yaboo yoo ta'an akka itti aanutti tartiibaan dhiyaataniiru.

5.1 Cuunfaa

Haaji Adam Saaddoo goota gabrummaaf hinjilbiiffanne kan bilisummaa biyyaafi laammii isaanitiif adda durummaan qabsaa'aa turaniidha. Kanarra kan ka'e hawaasni maqaalee gootummaa isaanii kanaa ibsan moggaasaniif jiru. Qabsoon Haaji Adam Saaddoo diddaa gabrummaatiif godhaa tura, yeroofi iddoo garagaraatti ummata Oromoo gurmeessuun akka isaan tokkoomanii hacuuccaa sirnoota gabroomfataaf hinjilbiiffanne gorsaafi qindeessaa turaniiru. Kanarra kan ka'e qondaaltoonni sirnoota darbanii cimina, jaalalaafi fudhatamummaa guddaa Haajiin ummata biratti qaban kana waan hubataniif aangoo adda addaa muudaanii turaniiru.

Haata'u malee Haajiin aangoo kennameef kanaan akka ummataaf tolutti malee akka qondaaltoota sirnichaati tolutti hojiicha raawwachaa hinturre. Kanarra kan ka'e Haajii yeroofi iddoo adda addaatti maqaa qabsoo diddaa gabrummaatiin hidhamaa turaniiru. Kanarra ka'uun ummanni hawwii isaanii, abdii, quuqqaa, gammachuu, gadda, fedhii, ilaalcha, jaalala, jibba, sodaa, argachuu, dhabuufi kan kana fakkaatan afoola isaanitiin ibsachaa turaniiru. Afoolli afaaniin dhalootaa dhalootaatti darbaa kan dhufe waan ta'eef seenaan gooticha kanaas haala kanaan dhufee kan asi gahedha. Gosoonni afoolli seenaa gotichaa kana ibsaniis: mammaksa, afseenaa, afwalaloo (sirba, ashoo ashilaa, faaruu baaroo fi faaruu booyichaa)tii fayyadamuuni. Ergaan ijoon afoola kanaas kan akka: Haajichi, goota roorroof hinjilbiiffanne, beekaa dubbii, nama icciitii eegan, kan sabaafi biyya isaanii jaalatan, kan ummata tokkoomsuun akka ummanni hingabroomneef gorsuufi cimsu, kan rakkoo ummataa maaltu nadhibeen bira hintarre qabsaa'a biyyaafi lammii isaanitiif dhaabbataa turaniidha.

Kana malees hawaasin afoola kanneeniin jaalaala, kabajaafi marartee Haajiif qaban ittiin ibsuuf, goota onnachiisuuf, luyna xiiqomssuuf gantuu ittiin qeequuf, olaantummaa ittiin ibsachuuf, quuqaa ofii ittiin ibsachuufi kan kana fakkatan afoolaan ibsatan. Kanas yeroo

hojii adda addaa irratti, jaarsummaarratti, walgahiirratti, cidharratti, ayyaanoota adda addaa irratti, mana du'aafi iddoo awwaalchaatti yaada garaa isaanii ittiin ibsataa turaniiru. Haata'u malee afoolli seenaa gootichaa kanaa, yeroo ammaa kanatti sababoonni akka: amantii, siyaasaa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuu itti fufiinsa afoola kanaatiif gufuu ta'aa jiru.

5.2 Argannoo

Odeeffannoo argame bu'uura godhachuun afoolli seenaa Haaji Aadam Saaddoo ibsan baay'ee bal'aa ta'uuyyuu hubachuun nidanda'a. Bu'uuruma kanaanis qabxiileen argannoo qorannoo kanaa haala waliigalaan dhihaateera. Argannoowwan ijoon qorannoo kanaan bira ga'amaanis kanneen armaan gadiiti dhiyaataniidha.

- Gosoonni afoolli seenaan gooticha Haaji Aadam Saaddoo ittiin ibsaman: bifoote akka afseenaatiin, mammaksaan, sirbaan, ashoo-ashilan, faaruu baarootiifi faaruu booi'chaatiin jiraachuun isaan addaan bafameera.
- Dhimootni afoolli seenaa Haaji Aadam Saaddoo dabarsan: Haajiin goota, gamna biyyaafi lammii isaanii keessaa osoo hinbaqatin roorroo adda addaa biyyaafi lammii isaaniirraa ittisaafi falmataa akka turan, tokkummaafi aadaa Oromoo cimsuuf akka carraaqa turan, goota icciitii Oromoo ormaaf dabarsanii hinkennine akka ta'an qorannoo kanaan bira ga'ameera.
- Afoola kanaan hawaasni, ilaalcha jibbaa, soda ,tuffii, qeequ, komii, balaaleffanna, akeekachiisa sirnoota dabraniifi gantootaaf qabu ibsata.
- Akkasumas hawaasni afoolichatti fayyadamuun, hawwiisaa, haqa jiru ittin ibsuuf, goota onnachiisuuf, luuyina xiiqessuuf, dhadannoo dhageessifachuuf, quuqqaa ittiin ibsachuuf, gantuu ittiin qeequufi kan kana fakkaatu ittiin dabarsata.
- Yoomessi afoolli seenaan gootaa ibsan kan keessatti dhiyaatu, hennaafi iddoo kan addaan hinbaane ta'eetu, bakka namoonni itti walgahanitti, jaarsummaarratti, yeroo cidhaa, yeroo fishee (sooma hiikka) manaa manarra deemuun, jigiirratti (qonna, aramaa, haama, ayiida, ijaarsa manaafi kan kana fakkaturatti) iddoo ooyruutti, bakka manni ijaaramutti,

yeroo sirna kabaja ayyaana Dirree Sheek Huseenitti, Soof Umaritti, mana manatti, dubartoonni yeroo midhaan daattufi aannaan raafu mana keessatti, gaafa goonni du'efi kan kana fakkatu keessatti jechaafi gochaan akka dhiyaatan qorannoo kanaan bira gahamee jira.

- Wantoonni jijjiiramaafi itti fufiinsa afoola seenaa gootichaa ibsan kanaaf gufuu ta'an kan akka amantii, siyaasa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuu akka ta'aniidha.

5.3 Yaboo

Afoolli Oromoo duudhaa, aadaa, seenaafi falaasama ummaticha kan ibsuudha. Afoolli kun badan jechuun immoo, ilaalchi hawaasichaa, aadaan hawaasichaa falaasamni ummatichi addunyaa kanaaf qabu dhokate jechuudha. Gama afaaniitinillee jechoonniifi moggaasonni adda addaa afoolicha wajjiin dhabamuun afaan hawaasichaa keessatti hir'ina uumu.

Afoolli seenaa gootaas akkuuma afoola kamiyyuu falaasamaafi ilaalcha hawaasichi addunyaa kanaaf qabu niibsa. Yeroo ammaa kana garuu afoolli seenaa gootaa ibsan kun falaasama hawaasichaa baatee dhaloota dhufuuf akka ta'uuf xiyyeeffannoon godhamaa jiru gahaa miti. Kanaaf afoolli seenaa goota kun bifa isaan ittiin dhihaatanii, dhimmoonni qabatani dhiyaatan, yoomessa akkamii keessatti akka dhiyaatanfi dhaloota dhufuuf dhiibbaa tokko malee akka taa'an qaamni dhimmi ilaallatu hundi gama isa ilaallatuun dirqama lammummaasa bahuu osoo yaalee gaarii ta'a. Qorattuun qorannoo kanaas yaadawwan armaan gadii fala rakkoo kanaa ta'uu danda'a jechuun lafa keesse.

- Waajjirri Aadaafi Turiizimii Aanaa Goobbaafi Godina Baalee dhimma afoolli seenaa gooticha Haaji Aadam Saaddoo ibsan kana sirna irratti dhiyaatu qopheessan qabatama taasisuun bifa argamuufi dhagahamuu danda'uun manguddootaafi qamoota dhimma kana beekan irraa odeeffannoo funaanani qindeessuun bifaawwan dhihaannaa isaaniitti qoqqoodanii osoo dhalootaaf kaa'an. Akkasumas Biiron Aadaafi turizimii Oromiyaa hawaasa naannichaa waliin qindaa'uun dhufteen gootichaa hawaasichaa gahee inni birmadummaafi bilisummaa ummatasaaf aarsaa lubbuu gaggeesse sun akka qorratamuufi beekkamu gochuuf deegarsa baajata gochuun god-hanbaa waa'ee isaafi kanneen

biroollee hammachiisuun “Giddugala yaadannoo Gootota Oromoo” jedhu hundeessuun afoola seenaa goototaa dhalootatti dabarsuun qabatamummaa isaa osoo mirkaneesse. Akkasumas afoolli seenaa gootaa kun hojii haarawa wajjiin akka haarawaa deemuufi waraqaan qorannoo afaan adda addaatiin akka qophaa’uuf osoo itti yaadame gaariidha.

- Ogeeyyiin sirna barnootaa, kitaabilee qopheessan keessatti qabiyyee karoorfatan afoolaa seenaa gooticha Haaji Adam Saaddoofi kan akka isaa keessa galchuun hojiirra oolchuufi barnoota ammayyaa wajjiin osoo walsimsiisan dhiyeessani.
- Ogeessonniifi barreesitoonni Oromoo afoolli seenaa gootaa kun yoomessi isaan keessatti dhiyaatan Yeroo har’aa kana iddoowwaniifi yeroowwan kanneen hunda keessatti agarsiisuun yoo dhibaa ta’eeyyuu fooyyessuun jechaafi gochaan gargaaramuun raawwiisaa bifa ammayyeessuun suuraafi warabbiidhaan, barruulee irratti maxxansiisuun qindeessan, shakkii jirus dhabamsiisanii osoo ummataa biraan gahanii.
- Amantaaleen afoola seenaa goota irratti dhiibbaa kallattii geessisan osoo qoratamanii erga addaan bafamanii boodaa akkaataa afoola ummatichaarratti dhiibbaa hingedineen kaayyoo isaanii akka adeemsifatan osoo qaamni dhimmi ilaallatu hundi irratti qabsaa’uun akka sirraa’an tasisee.
- Qaamonni, namoota afoola seenaa gootaa cimsan, qorataniifi farsan irratti ilaalcha hintaane qaban osoo ilaalcha isaanii gara hamilee namoota seenaa qoratan jajjabeessuutti jijjiiratan.
- Waajjiraaleen barnootaa, manneen barnoota keessatti “Gumii yaadannoo afoola seenaa Gootota Oromoo” jedhamau hundeessuun akka barattoonni irratti hirmaataniifi irra baratan osoo tasisan.

Wabiiwwan

- Abarraafi Kan biroo (1999). *Afoola Oromoo Tuulamaa. Walaloo, Geerarsa, Faaruleefi Sirboota Adda Addaa*, Jildii-II. Biiroo Aadaaf Turiizimii oromiyaa: finfinnee
- Addisu Tolasa (1990). *The Historical Transformation of Foklore Genres: The Geerarsa as a national Literature of the Oromo*.Bloomington
- Addunyaa Barkeessaa (2010). *Akkamtaa: Qorannoo Hujoo*. Finfinnee: Oromiyaa.
- Amaan Nashaa (2006). *Leenca Oromoo*: Baalee Robee.
- Asaffaa Jaalata (1998). *Oromia and Ethiopia. State Formation and Ethnonational Conflict, 1968-1992*.Boulder. Lynne Rienner publisher.
- BATO (1998). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16fa*. Finfinnee.
- Bukenya, A. (1994) (ed) *Understanding Oral Literature*. Kenya: Nairobi University Press.
- Dastaa Dassalany. (2002). *Bu'uura Qorannoo*, Finfinnee.Dhaabbata Maxxansaa Boolee.
- Dirribii Damusee (2012). *Ilaalcha Oromoo*: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo. Finfinnee: ManaMaxxaansa Finfinnee
- Dorson, Richard (1972). *Folklore and folklife an introduction*. Chicago and London: The University of Chicago press.
- Dandes, Alan. (1965). *The study of folklore*. N.J prentice the, II Inc
- Dirribaa.(2007) *Qaacceessa Faaruu “ Gooticha Oromoo Abbishee Garbaa”* Godina Horroo Guduruu Wallaggaa
- Edel, Leon(1959), Newrok. Doubledy.
- Filee Jaallataa (2016). *Beekumta Oromoo I*. Mana Maxxanasaa Raajii, Finfinnee.
- Finnegan Ruth (2012). *Oral Literature in Africa*. United Kingdom: Open Book publishers.
- Geetaachoo Rabbirraa, (2004). *Furtuu*. Finfinnee, Dhaabbata Maxxansaa Birhaaninnaa Salaam.

- Gemechu,K. 2000. Traditional Culture of the Oromo:Genesis and Evolution,
Monograph.M., MSUC Press, pp. 134, 200,
- Georges,R.A and Jones,M.o. (1995). *Folkloristics: An Introduction*. Bloomington and
Indiana polis: indiana University press.
- Imaanaa Bayyanaa (2007). "*Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo
Naannoo Shawaarratti Xiyyeeffate*. "Waraqaa Qorannoo MA: Muummee
Afaan Oromoofi Hogbarruuf dhiyaate. Yuunivarsitii Finfinnee (Kan
hinmaxxanfamne).
- Jaarraa W.Bfi W.B Yaadatu (2000). *Bantuu Haaraa. Caas-Lugaafi Og-Barruu Afaan
Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa.
- Leach Maria(ed) (1950). *Folklore, Standarddictionary of Mythology And Legend*. New
York: Funk and Wagnall Company,
- Misgaanuu Gulummaa (2011). *Dilbii:Bu'uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*.
Finfinnee, Oromiya.`
- Muusaa Haajii Aadam (2006). *Waan Garaa Nu baate....*Finfinnee.
- Okopewho,I(1992). *African Oral Literature: Back Grounds, Characteristics and
Continuity*. Bloomington and Indiana University press.
- Oring,Elliot. (1986).folk Groups and Geners: An Intraduction utah: Utah Univarsity
press.
- Sims C.M and Martine,S.(1965). *Living Folklore:An Introduction to the study of people
and Their Traditions*. Logan Utah: Utah state University Press.
- Sims and stephens (2005). *Living folklore: An Introduction to the study of people and
their Traditions*. Ohiho: The Ohiho state University, Utah University press.
- Sumner Cloud (1996). *Oromo Wisdom Literature: Proverbs, Songs, And Folktales:An
Analogy of Oromo Literature*.Addis Ababa: Guddina Tumsa Foundation.
- Tafarii Ayyaanaa. (1998) *New systematic Book Series*. Finfinnee. Aster Mega publishing
Interprises.

Tasfayee Dubaroo(2009). *Xiinxala Afoolawwan Gooticha Oromoo Jeneraal Huseen Buunee*. Barruu hinmaxxanfamne.

The Cambridge Encyclopedia (1971). Volume 12, Cambered University press.

Warquu Gaaddisaafi Kaawwan (1993). *Wiirtuu:Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*.(Jil.6). Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa. Mana Maxxansa Liberaal.

**አለም እሸቱ. (1999) ተግባራዊ የአማርኛ ትምህርት ማጠናከሪያ። አዲስ አበባ።
ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት።**

**ዘሪሁን አስፋዉ .(2007) ፡ የስነጽሁፍ መሰረታዊያን፡አዲስ አበባ፡ በንግድ ማተሚያ
ድርጅት የታተመ።**

ፍቃደ አዘዘ . (1991)፡ የስነቃል መምሪያ፡ አዲስ አበባ፡

.

DABALEEWWAN**DABALEE A****YUUNIVARSITHI FINFINNEE****KOLLEEJJII NAMOOMA, QORANNOO AFAANOTAA,JOORNAALIZIMIIFI****SABQUUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF****FOOKLOORII****Namoota Odeeffannoo Afgaaffii Kennuun Hirmaatan**

T.L	Maqaa Guutuu	Umrii	Koorniyaa	Sad. Barnoota	Ganda	Guyyaa	Hojii	Yaaddolee Kennanman
1	Abdullaahi Cirqoo	81	Dhi	Kutaa 2	Ashuuta	16/7/2009	Q/Bulaa	Af-seenaa, mammaksafi faaruu booyichaa
2	Sh/A/qaadiir Moochee	120	Dhi	0	Ashuuta	23/7/2009	Q/Bulaa	Af seenaafi mammaksa
3	Amaan Abdurroo	76	Dhi	Kutaa 2	Walta'ii Maagidaa	30/7/2009	Q/Bulaa	Af-seenaafi mammaksa
4	Amiinoo Kaliil	68	Dhi	Kutaa 5	Ashuuta	6/8/2009	Q/Bulaa	Sirbaafi Baaroo
5	H/Huseen Shaymoo	81	Dhi	Kutaa 6	Daarara	16/7/2009 14/8/2009	Q/Bulaa	Af-seenaafi mammaksa
6	Hjitee Leeylaa H/ Amaan	94	Du	0	Daarara	22/8/2009	Q/Bulaa	Sirbaabfi faaruu boo'ichaa
7	Ibraahim Ruufa		Dhi	Kutaa 4	Walta'ii Maagidaa	27/8/2009	Q/Bulaa	Af-seenaa, mammaksa
8	Maamuud Muhammad	60	Dhi	Kutaa 7	Ashuuta	5/9/2009	Q/Bulaa	Af-seenaa, mammaksa, baaro o, sirba azimaariifi faaruu boo'ichaa
9	Sh/Sulxaan Sh/Aloo	100	Dhi	0	Oyyoora	20/9/2009	Q/Bulaa	Sirba Aashoo-Aashilaa
10	Zubeeda Aadam Aloo	67	Du	0	Daarara	13/9/2009	Q/Bulaa	Af-seenaa, mammaksafi baaroo

Suuraa Odeef-Kennitoota Maqaan Isaanii Bitaa Irra Gara Mirgaatti

Obbo Ibrahim Ruufaa Guyyaa 27/8/2009 Ganda Walta'ii Maagidaatti.

Obbo Maamud Muhammad Guyyaa 5/9/2009 Ganda Ashuutaatti.

Sh/Sulxaan Sh/ Aloo Guyyaa 20/9/2009 Ganda Oyyooraatti.

Haaji Huseen Shaymoo Guyyaa 14/7/2009 Ganda Daararaatti.

Obbo Abdulahi Cirqoofi H/Huseen Shaymoo Guyyaa 16/7/2009 Ganda Daararaatti.

Sh/Abdulqaadir Moochee Guyyaa 23/7/2009 Ganda Daararaatti.

Obboo Amaan Abdurroo Guyyaa 30/7/2009 Ganda Walta'ii Maagidaatti.

Obboo Amiinoo Kaliil Guyyaa 6/8/2009 Ganda Ashuutaatti.

Haajitee Leeylaa H/Amaan Guyyaa 22/8/2009 Ganda Daararaatti.

Adde Zubeedaa Aadam Guyyaa 13/9/2009 Ganda Daararaatti.

Maqaafi Suuraa Namoota Odeeffannoo Marii Garee Kennuun Hirmaatan

T/L	Maqaa Guutuu	Umr ii	Koor niyaa	Sad.B arnootaa	Ganda	Guyyaa	Hojii	Yaadolee Kennaman
1	Abdallaa Aliyyii Bubnaa	67	Dhi	Kutaa 7	Ashuuta	27/9/2009	Q/Bulaa	Bifaawwan seenaafi afoolli gootaa ittiin dhiyaatan ,yoomessa seenaafi afoola gootaa ittin dhiyaatan, dhiimoota seenaafi afoolli gootaa hammatan, sababoota akka Seenaafi Afoolli Gootaa hinhimamnee taasisan irratti.
2	Abduljabbaar Aliyyii	69	Dhi	Kutaa 6	Ashuuta	27/9/2009	Q/Bulaa	
3	Abdurrii Ibraahim Aloo	72	Dhi	Kutaa 3	Ashuuta	27/9/2009	Q/Bulaa	
4	Amaan H/Hasuu Jeeraa	76	Dhi	Kutaa 4	Ashuuta	27/9/2009	Q/Bulaa	
5	H/Amiin H/ Maammaa Saaddoo	62	Dhi	Kutaa 4	Daarara	27/9/2009	Q/Bulaa	
6	Ibraahim H/ Maamuu Safaroo	74	Dhi	Kutaa 2	Daarara	27/9/2009	Q/Bulaa	

Bittaaarra gara mirgaatti maqaa namoota mariigareerratti hirmaatanii: H/Amiin H/ Maammaa, Abdallaa Aliyyi , Abduljabbar Aliyyii, Ibrahim H/Maamuu, Abdurrii Ibrahim, Amaan H/Hasuu ti Guyyaa 27/ 9/2009 Ganda Ashuutaatti.

DABALEE B
YUUNIVARSITII FINFINNEE
KOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO, AFAANOOTA.

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII

1. Afgaaffii Afoola Seenaa Gooticha Oromoo Haaji Aadam Saaddoo irratti Odeeffaannoo Sassaabuuf Qophaa'e

Gaaffilee afaanii manguddoota waa'ee afoola seenaa gootichaa nibeeku, muxaannoos ni qabu kanneen jedhamani amanamaniif dhiyaate. Kaayyoon qorannoo kanaa barnoota afaan oromoo, og- barruufi fookiilooriitin sagantaa Digrii, MA, guttaachuuf mata dure '' xinxaa! afoola seenaa gootichaa Oromoo Haaji Aadam saaddoo'' jedhu ilaalchisee raga funaanuudha. Odeeffannoo gaaffilee armaan gadii bu'uura godhachuudhaan deebiin isiniirraa argamu qorannoo gaggeessu kana guutuu akka taasisuu amaanama. Kanaafuu, odeeffannoo dhuguummaafi amaanamuummaa qabu akka naaf kennitan kabaajadhaan isiin gaafadha!

A. Odeeffannoo waa'ee odeef kennaa

1. Maqaa: _____
2. Umrii: _____
3. Saala: _____
4. Bakka jireenyaa/gandaa _____
5. Gahee hawaasa keessatti qaban; _____

B. Odeeffannoo afoola seenaa Gootaa ilaallatu

1. Gootni maali?
2. Goototni naannoo kana ni jiru? Eenyu eenyu fa'a?
3. Gootota kanneen keessaa gootni adda duruummaan iddoo kanatti beekamu hoo, eenyu?
4. Gootni isin biratti maaliin yaadatama?
5. Afoolli seenaa goota kunis bifawwaan akkam akkamiin dhihaate?
6. Maaliratti hundaa'uun bifawwan afoola seenaa gootaa kanaa qoqqoodani akkaa dhiheessitan eeri?

7. Afoola seenaa goota kanaa hammaa yaadachuu dandeesseen mee hima?
8. Dhimmootni afoolli seenaa gootaa isiin himtan kanaa maalii jettanii yaadduu?
Mee ergaa isaa tokko tokkoon naaf ibsaa ?
9. Isiin biratti afoolli seenaa goota yeroo akkam akkami keessatti himama?
10. Dhimmoonni afoolli seenaa gootaa iddoo hundaatti kan dhihaatu moo iddoo murtaa'a ni qabaata? Eessa eessaatti dhihaata?
11. Aadaan afoolli seenaa gootaa yeroo amma kanaa akka naannoo keettitti dubbaatama? yoo hin dubbaatamne ta'ee maaliif?
12. Sabaaboonni aadaan afoolli seenaa gootaa akka hin jijjiiramne(hinfoyyoofne) fi dhaloota biraa hindhaalchifne godhaan ni jiru? Yoo jiraatan maaliif?

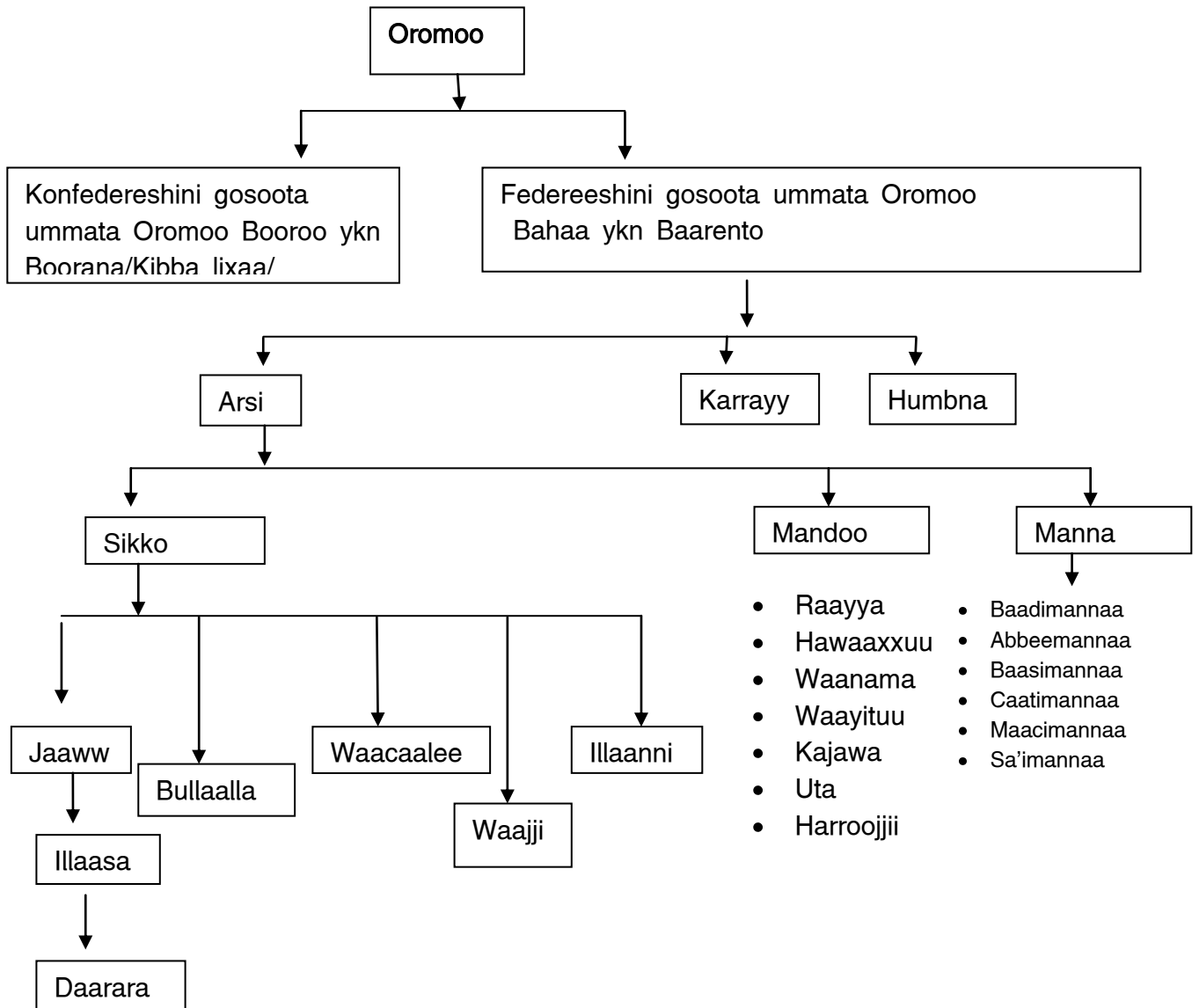
II. Marii Gareen Afoolaa seenaa Gootaarratti Odeeffannoo Sassabuuf qophaa'e

Marii garee irraatti mirkaaneeffannaa xinxala afoola seenaa gooticha Oromoo Haaji Adam Saaddoo mari'attootaaf dhihaate.

1. Bifawwan afoolli seenaa gootaa ittin dhihaatan kunniin maal fa'a?
Afoola kanneen himu nidandeessuu? Mee himaa?
2. Afoola seenaan gootaa himaamun kanaa irraa maaltu hubaatamaa?
3. Afoolli seenaa gootaa yeroo kamiifi eessaatti himamaa?
4. Wantootni yeroo ammaa kanaa afoola seenaa gootaa akkaa hinhimaamne taasisaan maal fa'a

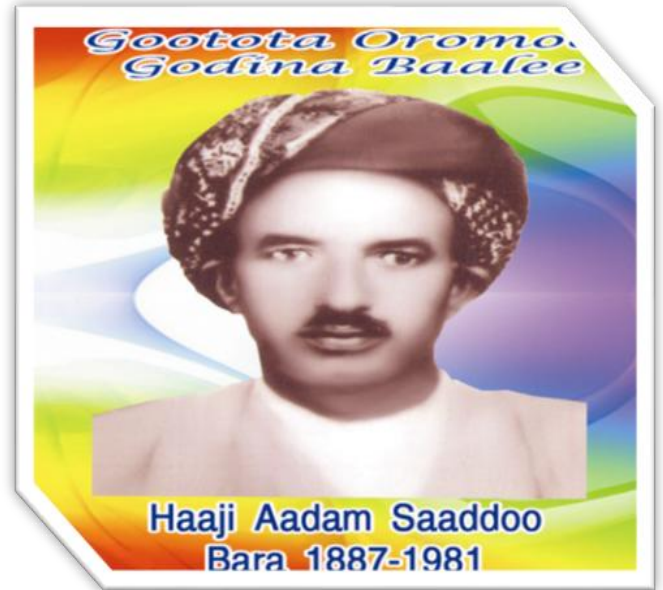
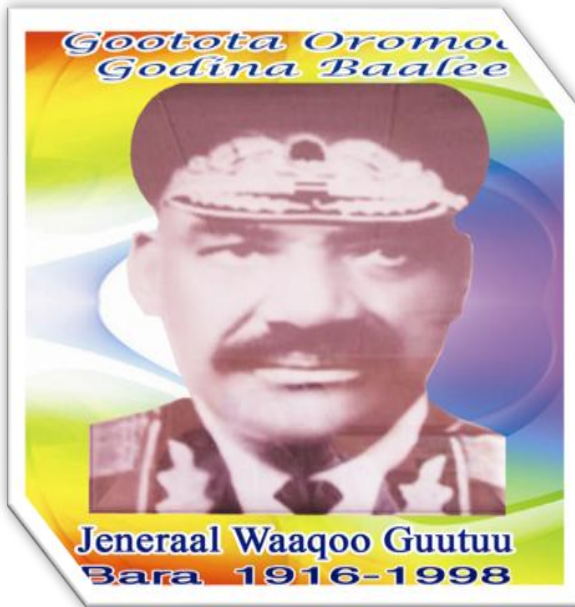
DABALEE ‘C’

A. Caasaa Latiinisa Gosoota Ummata Oromoo Booroofi Bahaa

Gemechu,K.(2000:134)

SUURAA GOOTOTA OROMOO GODINA BAALEE

Kol/Alierryii Cirrii

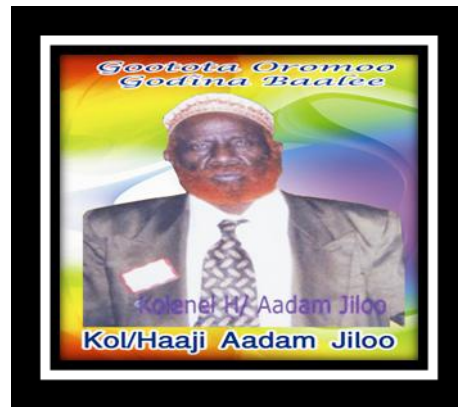
H/Suufiyaan Godaana

Kol/Kadiir Waaqoo

Kol/H/Aliyyii Umar

H/Isaaq Daadhii

H/Huseen Suraa

Maddi: Waajjira Aadaafi Turizimii Godina Baalee urra Guyyaa 5/7/2009 Obboo Amaan Nashaara

SUURAA QABEENYA HAWATA TURIIZIMII GODINA BAALEE

B. QABEENYA UMMAMAA

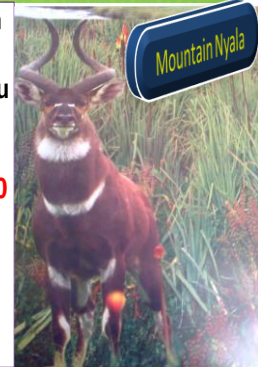
**Paarkii
Gaarren
Baalee
(sanatee)**

B. QABEENYA UMMAMAA

**Paarkii Gaarren
Baalee**

- ☐ Jeedala diimtuu
- ☐ Gadamsa fi gosti shimibiroo >800 ol kan itti argaman
- ☐ Tuulluu diimtuu meetra 4,377

Indigenous Birds for Bale zone

Harbera Water Fall

Sofumar Hamera Shirine

Sh/Hussein Shirna

The Sofumar Cave

**WelmelWater Falls
Alii Walee shirne**

Haji Sayyid

Oda Jila historical place

Maddi: BiirooAadaafi Turiiziimii Godina Baaleeti Guyyaa 5/7/2009 Obboo Amaan
Nashaara)

Mirkaneeffannaa

Ani qorattuun maqaafi mallattoon kiyya armaan gaditti eerame, qorannaan kun hojii kiyya ta'uufi kanaan duras Yuunivarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf kan hindhiyaanne ta'uusaa, akkasumas, wabileen qorannaa kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____